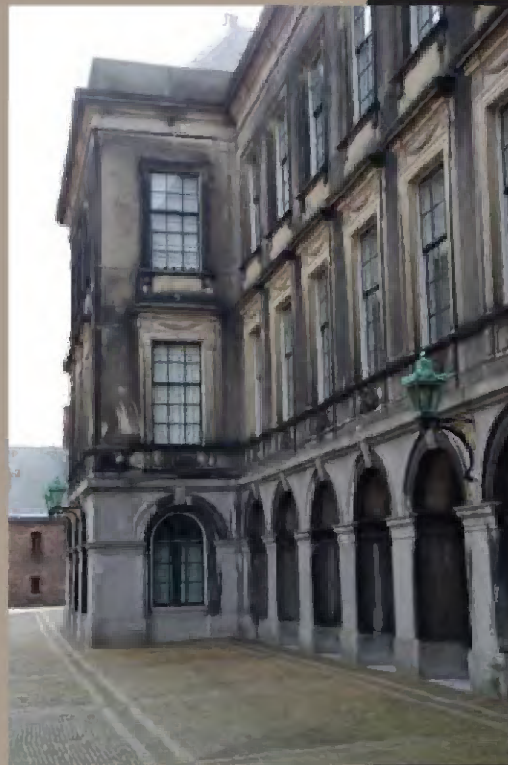

CULTUURHISTORISCH
ONDERZOEK
MET
WAARDESTELLING

BBA

BUREAU
VOOR
BOUWHISTORIE
EN
ARCHITECTUURGESCHIEDENIS
V.O.F.

**Tweede Kamercomplex
bouwdelen TK-A en TK-B
Binnenhof**

's-Gravenhage

TWEEDE KAMERCOMPLEX
BOUWDELEN TK-A EN TK-B
BINNENHOF
'S-GRAVENHAGE

CULTUURHISTORISCH
ONDERZOEK
MET
WAARDESTELLING

BUREAU
VOOR
BOUWHISTORIE
EN
ARCHITECTUURGESCHIEDENIS
V.O.F.

INHOUD

1. VOORWOORD	10
2. OVERZICHT OBJECTEN	13
3. HISTORIE	28
3.1 Oudste kern Binnenhof	28
3.2 Oudste delen Binnenhof	30
3.3 Zuidwestelijke hoek Binnenhof	30
3.4 Stadhouderskwartier	32
3.5 Een stadhouder/koning	34
3.6 Nieuwe stadhouderswoning	37
3.7 Vernieuwing in de zuidwesthoek	38
3.8 Plannen voor het Comptoir-Generaal	41
3.9 Plannen voor de Nieuwe Vleugel	53
3.10 Bouw van de Nieuwe Vleugel	82
3.11 Franse Tijd	86
3.12 Kader balzaal	87
3.13 Negentiende eeuw	101
3.14 Voormalige Landsdrukkerij	113
3.15 Veranderingen Comptoir	116
3.16 Twintigste eeuw	128
3.17 Kortenhorstvleugel	136
3.18 Latere uitbreidingen	147
4. BESCHRIJVING EN ANALYSE TK-A	156
4.1 Leeswijzer	156
4.2 Situering gebouwencomplex TK-A	156
4.3 I Nieuw Stadhouderskwartier (representatieve gedeelte)	167
4.3.1 Exterieur	167
Situering	157
Bouwmassa	158
Gevels en dak	158
4.3.2 Constructie	168
4.3.3 Interieur	168

Kelder (souterrain)	168
Begane grond	178
Eerste verdieping (bel-etage)	192
Tweede verdieping	213
Zolder	222
4.4 II Paas van State (in TK-A) in appartement van de stadhouder	232
4.4.1 Exterieur	232
Situering	232
Bouwmassa	232
Gevels en dak	232
4.4.2 Constructie	233
4.4.3 Interieur	233
Kelder	233
Begane grond	236
Eerste verdieping	242
Tweede verdieping	252
Zolder	254
4.5 III Hofplaats 2-2a (Dienstgebouw)	254
4.5.1 Exterieur	254
Situering	254
Bouwmassa	255
Gevels en dak	255
4.5.2 Constructie	262
4.5.3 Interieur	262
Kelder	262
Overloop en trappenhuis	264
Begane grond	267
Eerste verdieping	281
Tweede verdieping	290
Zolder	296
4.6 IV Voormalige woonhuizen Hofplaats 4, 6, 8, en 10	302
4.6.1 Exterieur	302
Situering	302
Bouwmassa	302
Gevels en dak	303

4.6.2 Constructie	306
4.6.3 Interieur	306
Kelder	307
Begane grond	309
Tussenverdieping/eerste verdieping	313
Eerste/tweede verdieping	315
Tweede verdieping	318
4.7 V Kortenhorstvleugel	321
4.7.1 Exterieur	321
Situering	321
Bouwmassa	321
Gevels en dak	321
4.7.2 Constructie	325
4.7.3 Interieur	325
Kelder	325
Begane grond	332
Eerste verdieping	350
Tweede verdieping	357
Zolder	367
4.8 VI Voormalige Landsdrukkerij	372
4.8.1 Exterieur	372
Situering	372
Bouwmassa	372
Gevels en dak	373
4.8.2 Constructie	380
4.8.3 Interieur	380
Kelder	380
Begane grond	383
Eerste verdieping	390
Tweede verdieping	396
Zolder	401
4.9 VII Pompgebouw (Binnenhof 3)	402
4.9.1 Exterieur	402
Situering	402
Bouwmassa	402

Gevels en dak	402
4.9.3 Constructie	405
4.9.4 Interieur	405
Kelder	406
Begane grond	407
Eerste verdieping	412
Tweede verdieping en zolder	416
4.10 VIII Hofpoort	417
4.10.1 Exterieur	417
Situering	417
Bouwmassa	417
Gevels en dak	418
4.10.2 Constructie	420
4.10.3 Interieur	420
Begane grond en verdieping	420
5. BESCHRIJVING EN ANALYSE TK-B	423
5.1 Leeswijzer	423
5.2 Situering gebouwencomplex TK-B	423
5.3 IX Comptoir-Generaal	424
5.3.1 Exterieur	424
Situering	424
Bouwmassa	424
Gevels	424
Dak	429
5.3.2 Constructie	429
5.3.3 Interieur	430
Kelder	430
Begane grond	439
Eerste verdieping	450
Tweede verdieping	461
Zolder	470
5.4 X Schepelgebouw en XI Goudsmidskeurhuis	474
5.4.1 Exterieur	474
Situering	474
Bouwmassa	474

Gevels	474
Dak	476
5.4.2 Constructie	477
5.4.3 Interieur	477
Kelder	477
Begane grond	480
Eerste verdieping	483
Tweede verdieping	488
Zolder/derde verdieping	491
6. FASERINGSTEKENINGEN	495
6.1 TK-A	496
6.2 TK-B	501
7. WAARDESTELLING OBJECTEN	506
7.1 Leeswijzer	506
7.2 Beschermingswijzen	507
7.3 Cultuurhistorische waardering (contextuele waardestelling)	507
7.3.1 Registeromschrijving TK-A	507
7.3.2 Registeromschrijving TK-A woningen	507
7.3.3 Registeromschrijving TK-B	508
7.3.4 TK-A	508
Algemene cultuurhistorische waarden	508
Ensemblewaarden	508
Architectuur- en bouwhistorische waarden	508
Gaafheid en zeldzaamheid	509
7.3.5 TK-A woningen	509
Algemene cultuurhistorische waarden	509
Ensemblewaarden	509
Architectuur- en bouwhistorische waarden	509
Gaafheid en zeldzaamheid	509
7.3.6 TK-B	510
Algemene cultuurhistorische waarden	510
Ensemblewaarden	510
Architectuur- en bouwhistorische waarden	510
Gaafheid en zeldzaamheid	510

7.4 Monumentwaarden (interne waardestelling)	511
7.4.1 Tweede Kamergebouw A (TK-A)	511
I Nieuw Stadhoudersk Kwartier	511
II Raad van State (in TK-A)/Appartement van de stadhouder	516
III Hofplaats 2-2a (Dienstgebouw)	518
IV Voormalige woningen Hofplaats 4, 6, 8 en 10 en Schepelhal	522
V Kortenhorstvlugel	524
VI Landsdrukkerij	526
VII Pompgebouw	529
VIII Hofpoort	530
7.4.2 Tweede Kamergebouw B (TK-B)	530
IX Comptoir-Generaal	530
X Schepelgebouw en XI Goudsmidskeurhuis	534
7.5 Waardestellingsrepresentatietekeningen	535
7.5.1 TK-A	536
7.5.2 TK-B	541
8. SAMENVATTING	546
9. TREFWOORDEN	548
10. BRONNEN en LITERATUUR	549
Bronnen	549
Literatuur	549
11. BIJLAGE 1	552
12. COLOFON	561

1. VOORWOORD

Het Binnenhof in Den Haag is het bestuurscentrum van Nederland en bestaat uit een aantal gebouwen gelegen tussen de Hofvijver, het Plein, de Korte Poten, de Hofweg en het Buitenhof. Voor dit bestuurscentrum als geheel zijn er plannen in de maak voor een grote verbouwing. Ter voorbereiding daarop is in de afgelopen jaren historisch en bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Ter aanvulling is nader onderzoek gevraagd naar een aantal afzonderlijke bouwdelen.

Een van deze bouwdelen is gelegen in de zuidwestelijke hoek van het Binnenhof en bestaat uit een fors volume met enkele binnenplaatsen, een poort en een aansluitend deel aan de andere zijde daarvan. Het betreft een gegroeid geheel, onderdeel van het Tweede Kamercomplex, dat in de huidige terminologie bekend staat als de delen TK-A en TK-B. Beide onderdelen zijn op hun beurt weer onderverdeeld. Het deel TK-A bestaat uit de volgende clusters: I. Nieuw Stadhoudelijk Kwartier (NSK); II. Deel van de Raad van State in NSK; III. Hofplaats 2 (Dienstvleugel); IV. Voormalige woningen Hofsingel/Hofplaats; V. Kortenhorstvleugel; VI. Voormalige Landsdrukkerij; VII. Pompgebouw; VIII. Hofpoort. Het deel TK-B bestaat uit: IX. Comptoir-Generaal; X. Schepelgebouw en XI. Goudsmidskeurhuis.

Aan de oostzijde van TK-A en de zuidzijde van TK-B bevindt zich de nieuwbouw van de Tweede Kamer (TK-N). Oostelijk van gebouw TK-B bevindt zich de voormalige uitbreiding van het Ministerie van Koloniën (TK-C).¹ Noordelijk van gebouw TK-A ligt het Stadhoudelijk Kwartier (EK) met daarin ruimten van de Eerste Kamer en van de Raad van State.²

Volgens de Basisadministratie Adressen en Gebouwen (BAG) bestaat het Binnenhof uit acht delen. Het gebouw TK-A vormt samen met EK een van deze acht delen. Dit deel is bekend als kadastrale gemeente 's-Gravenhage F, sectie F, perceel 2218. De tot TK-A behorende voormalige woningen hebben de kadasternummers F 467, F 468, F 469 en F 228I. Het gebouw TK-B is een van de andere acht delen en staat kadastraal bekend als F 1491 (Comptoir), F 1985 (Schepelgebouw) en F 1986 (Goudsmidskeurhuis).

Ook de adressering ligt nogal complex, ook omdat de officiële toegang tot het Tweede Kamerdeel via de algemene ingang aan Plein 2 loopt. Het deel van de Raad van State in TK-A heeft het adres Binnenhof 1.³ Het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier draagt het (oude) adres Binnenhof 1a, de voorm. Landsdrukkerij Binnenhof 2a en het Pompgebouw Binnenhof 3.⁴ De oude adressen voor TK-B waren Binnenhof 4 (Comptoir-Generaal), 5 (Schepelgebouw) en 6 (Goudsmidskeurhuis).

Diverse delen van het Binnenhof zijn in 1967 aangewezen als rijksmonument; achttien in totaal.⁵ Verschillende daarvan hebben betrekking op dit onderzoeksdeel; nummer 17466 (Pomp), 17470 (Hofpoort), 17472 (Voorm. Paleis Willem V [Nieuw Stad-

¹ BBA, Stenvert & Van Ginkel-Meester 2019 [TK-C].

² BBA, Stenvert & Van Ginkel-Meester 2018 [EK].

³ Dat geldt ook voor de ruimtes van de Raad van State in EK.

⁴ Tot de oude adressen horen nog de subadressen Binnenhof 1b, 1c en 1d en de Hofweg 2 en 4 aan de Buitenhofzijde en voor de voorm. woningen Hofplaats 2, 2a, 2b en 8.

⁵ In 1967 werd als negentiende onderdeel de fontein op het Binnenhof als rijksmonument aangewezen.

houderlijk Kwartier, NSK]), 17473 (Comptoir-Generaal), 17474 (Goudsmidskeurhuis), 17528 (Hofsingel 2), 17529 (Hofsingel 6), 17530 (Hofsingel 8) en 17531 (Hofsingel 10). (zie 11. Bijlage 1).

In verband met de voorgenomen verbouwing van het gehele Binnenhofcomplex is voor beide genoemde delen TK-A en TK-B in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) door het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) in Utrecht een cultuurhistorische opname op hoofdlijnen met waardestelling gemaakt.⁶ Het onderzoek richt zich op een waardestelling op hoofdlijnen (verkenning) van de genoemde gebouwen als geheel.

Door het RVB is gevraagd om een wetenschappelijk onderbouwd cultuurhistorisch onderzoek met waardestelling en waardestellingstekeningen⁷ van specifieke onderdelen van de huisvesting in de gebouwen TK-A en TK-B, dat zich met name richt op de gebruiks-, architectuur-, interieur-, kunst- en (bouw)historische aspecten van het complex in relatie tot de omgeving, de omliggende pleinen en aangrenzende historische bebouwing.⁸

In dit rapport wordt eerst de geschiedenis van dit belangrijke deel van het Binnenhofcomplex in chronologische volgorde behandeld, waarbij de ontwikkeling van zowel TK-A als TK-B aan de orde komt. Samen biedt dit een overzicht van dit complexe gebouw en vormt het een groter kader voor het al door een andere partij uitgevoerde onderzoek naar de hotspots.⁹

Het exterieur van de genoemde bouwdelen is bouw- en architectuurhistorisch op hoofdlijnen geduid en beschreven. Van het interieur van de gebouwen is een bondige beschrijving gemaakt, waarbij de ruimten niet één voor één worden beschreven maar behandeld als onderdeel van de bovengenoemde ruimtelijke clusters binnen het complex.

Met behulp van foto's zijn de meest karakteristieke en de afwijkende details gepresenteerd. Per cluster wordt een samenvatting gegeven van de belangrijkste karakteristieken. Daarbij staat het overzicht van het geheel voorop en dat impliceert voor dit complexe gebouw dat de representatieve delen relatief minder uitgebreid aan de orde komen, maar dat de onderdelen waar tot nu toe nog weinig aandacht aan is geschonken de aandacht krijgen die ze verdienen.¹⁰ Daarbij is het van belang om te onderstrepen dat het hier gaat om een gebouwencomplex dat dagelijks in gebruik is en waar veel bouwsporen op dit moment niet zichtbaar zijn vanwege moderne afwerkingslagen. Dit

⁶ Volgens de offertes d.d. 29 april 2020 (TK-A) en d.d. 10 juni 2020 (TK-B).

⁷ RVB, *Plan van Onderzoek Cultuurhistorie Uitbreiding Tweede Kamer der Staten-Generaal, Binnenhofcomplex, Den Haag Gebouw A*, 16 april 2020 en RVB, *Plan van Onderzoek Cultuurhistorie Uitbreiding Tweede Kamer der Staten-Generaal, Binnenhofcomplex, Den Haag Gebouw B*, 16 april 2020.

De waardestellingstekeningen zijn gemaakt op basis van door het bureau BiermanHenket aangeleverde digitale tekeningen. Bij de oudere analoge tekeningen blijken er in de praktijk kleine maatverschillen tussen de tekeningen te bestaan. De uiteindelijke tekeningen in dit rapport dienen derhalve als maatgevend, maar niet als maatvast beschouwd te worden.

⁸ Voor de goede orde dient opgemerkt te worden dat door het RVB is gevraagd naar een cultuurhistorisch onderzoek volgens de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*. De waardestelling zelf is echter in essentie een bouwhistorische waardestelling die in een cultuurhistorische context is geplaatst (met daarin de nadruk op de ruimtelijke samenhangen) conform de volledige titel van de richtlijnen: *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek: Lezen en analyseren van cultuurhistorisch onderzoek*. Voor de faseerings- en waarderingsstekeningen is gebruik gemaakt van de digitale tekeningen van BiermanHenket architecten. De daar gehanteerde ruimtenummering is ook in dit rapport aangehouden.

⁹ Franken & Van der Heiden, 2019.

¹⁰ Naar de Stadhouderskamer is in 2006 al een 'Integraal afwerkingsonderzoek' gedaan. Jongens 2006.

impliceert dat verlaagde plafondplaten niet opgelicht konden worden en enige vorm van licht destructief onderzoek uitgesloten was.

Het is aan te bevelen om bij nadere ontmanteling van het gebouw aanvullend onderzoek te doen.

Voor het onderzoek is geen aanvullend archiefonderzoek uitgevoerd.¹¹ Benut zijn de door ABT aangeleverde set historische bouwtekeningen. Daarnaast is ruim gebruik gemaakt van gegevens in de door het RVB geleverde bestaande bouwhistorische rapporten.¹²

De rapportage is opgesteld in overeenstemming met de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek, Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed* (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester en Rijksgebouwendienst, 2009). De volgens deze richtlijnen opgestelde waardestelling met de bijbehorende waardestellingsrepresentatietekeningen is wat inmiddels een *statische waardestelling* genoemd wordt. Dit vanwege het feit dat ze - als een nulmeting - uitsluitend de monumentwaarden van de huidige situatie in ogenschouw neemt en in principe geen voorstellen voor toekomstige aanpassing beoogt.¹³

De verslaglegging in dit rapport berust op bezoeken aan het gebouw (5, 12, 19 en 26 juni 2020) en de daaruit volgende analyse. Het onderzoek ter plaatse bestond uit visuele waarnemingen van de in het zicht zijnde onderdelen. Het veldwerk werd uitgevoerd door **10.2.e Wob**. De verslaglegging werd door beiden uitgevoerd.

Voor de faserings- en waarderingstekeningen is gebruik gemaakt van de digitale tekeningen van BiermanHenk en architecten. De daar gehanteerde ruimtenummering is in dit rapport gevolgd.

10.2.e Wob

10.2.e Wob

Utrecht, november 2020

¹¹ Apart archiefonderzoek is in de offerte niet aangeboden. Van de historische tekeningen en foto's uit de diverse beeldbanken is wel in ruime mate gebruikt gemaakt. Voor zover te achterhalen zijn inventarisnummers (documentnummers, identificatienummers, download codes) toegevoegd aan de beschrijvingen, tenzij de afbeeldingen zijn ontleend aan publicaties/rapporten. Bij archiefonderzoek naar het Binnenhof speelt het probleem dat veel archiefmateriaal normaal al moeilijk toegankelijk is en ook niet zelden verdwenen of onvindbaar. Bij het aanvullend archiefonderzoek naar Algemene Zaken in 2019 is gebleken dat microfiches van de bouwtekeningen in het Nationaal Archief eerst onvindbaar schenen en daarna niet goed door de leesapparaten te lezen waren. Dit alles is nog afgezien van de tijdens dit onderzoek geldende coronamaatregelen, die bezoek aan het archief vrijwel onmogelijk maakten.

¹² Voor de bouwdelen is al een demarcatieonderzoek gemaakt. Heijenbrok & Steenmeijer 2011 en 2012. Voor het aantal hotspots in het complex is al onderzoek gedaan: Franken & Van der Heiden 2019 (met faserings- en waardestellingstekeningen van Hein F.G. Hundertmark). Voor dit onderzoek is dankbaar gebruik gemaakt van deze gedegen onderleggers.

¹³ In wat inmiddels wel een *dynamische waardestelling* (c.q. *dynamische visie*) wordt genoemd, wordt op basis van de *statische waardestelling* suggesties gedaan ten aanzien van ontwikkelingsruimtes en transformatierichtingen.

2. OVERZICHT OBJECTEN

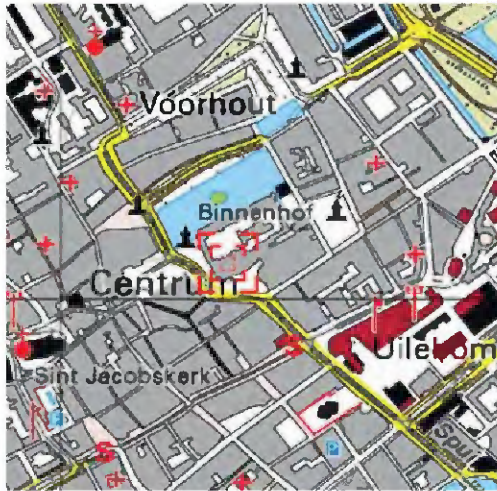
Het Binnenhof in Den Haag is een van de oudste bestuurlijke centra die nog als zodanig in gebruik is. De zuidwestelijke hoek van het Binnenhof wordt gevormd door een fors volume met enkele binnenplaatsen, een poort en een aansluitend deel aan de andere zijde daarvan. Het betreft een gegroeid geheel, onderdeel van het Tweede Kamercomplex, dat in de huidige terminologie bekend staat als de delen TK-A en TK-B.

Naast het gebouw van de v.m. uitbreiding van het Ministerie van Koloniën is (TK-C) staat het in 1648 gebouwde Goudsmidskeurhuis. Alleen de gevel hiervan bleef bewaard bij de bouw van het Schepelgebouw in 1971-1973 rechts ernaast. De daarop aansluitende zuidwesthoek van het Binnenhof onderging eind achttiende eeuw grote veranderingen; eerst in 1766 de ombouw van bestaande huizen westelijk van de Hofpoort tot Landsdrukkerij. In 1777 volgde oostelijk van de Hofpoort de bouw van het nieuwe Comptoir-Generaal van Holland, kort daarop gevolgd door de vernieuwing van de Hofpoort zelf en het aangrenzende en tegen de Landsdrukkerij aangelegen Pompgebouw. Het belangrijkste onderdeel in die hoek was de bouw van het nieuwe Stadhoudelijke Hof tussen de Landsdrukkerij en de Hofweg, bestaande uit een representatief deel (met balzaal) aan het Binnenhof, een dienstvleugel aan de zuidzijde (Hofsingelzijde) en een stadhoudelijk appartement aan de westzijde (Hofweg). De bouw duurde van 1777 tot 1792.

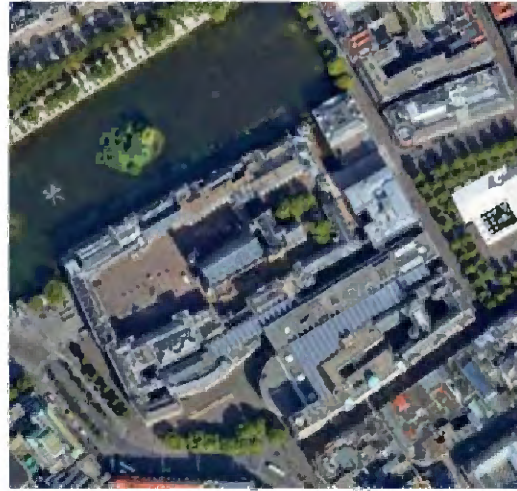
In 1795 werd het complex overgenomen door de Bataafse Republiek en de balzaal ingericht tot nationale vergaderzaal. In 1818 vonden aanpassingen plaats en het appartement van de stadhouder kwam in gebruik bij de Raad van State. In 1877 volgde uitbreiding aan de Hofsingelzijde en in 1887-1895 interne verbouwingen, waaronder aanpassing van beide trappen in het representatieve deel. Ook de Landsdrukkerij, waarvan de functie in 1808 uit het gebouw was verdwenen, onderging in 1886-1887 interne verbouwingen. Het Comptoir-Generaal diende tussen 1887 en 1909 als Kantongerecht en werd daartoe inwendig aangepast. In 1922 vond een interne verbouwing plaats en in 1951-1952 de renovatie van de balzaal en de ruimten daaromheen. Tussen 1960 en 1963 kwam in twee fasen de Kortenhorstvleugel aan de Hofweg en Hofsingel tot stand.

Het geheel aan gebouwen ging vanaf 1992 deel uitmaken van het nieuwe Tweede Kamercomplex naar plannen van Pi de Bruijn, waarvan de bouw in 1985 was begonnen en waarvoor men het achterste deel van het Schepelgebouw sloopte. Gelijktijdig werden aan de zijde van de Hofsingel particuliere huizen toegevoegd.¹⁴

¹⁴ De afbeeldingen zijn genummerd per rapportdeel. De nummers van de hoofdstukken Overzicht objecten en Historie van 1a tot 237. De nummers van de overige hoofdstukken worden vooraf gegaan door TK-A en TK-B. De nummers van de faserings- en waarderingstekeningen worden vooraf gegaan door Tek.

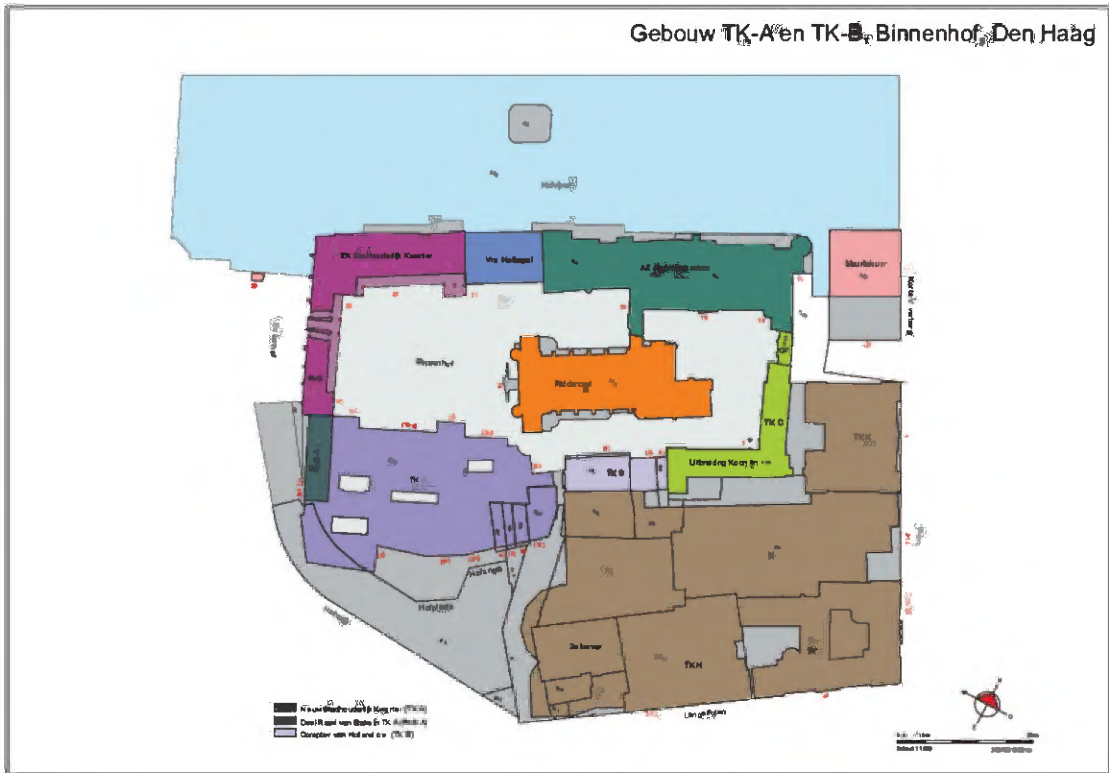
1a Omgevingskaart Binnenhof, Den Haag. Het complex staat centraal op de kaart, die noordgericht is. (Herkomst: www.kadaster.nl)

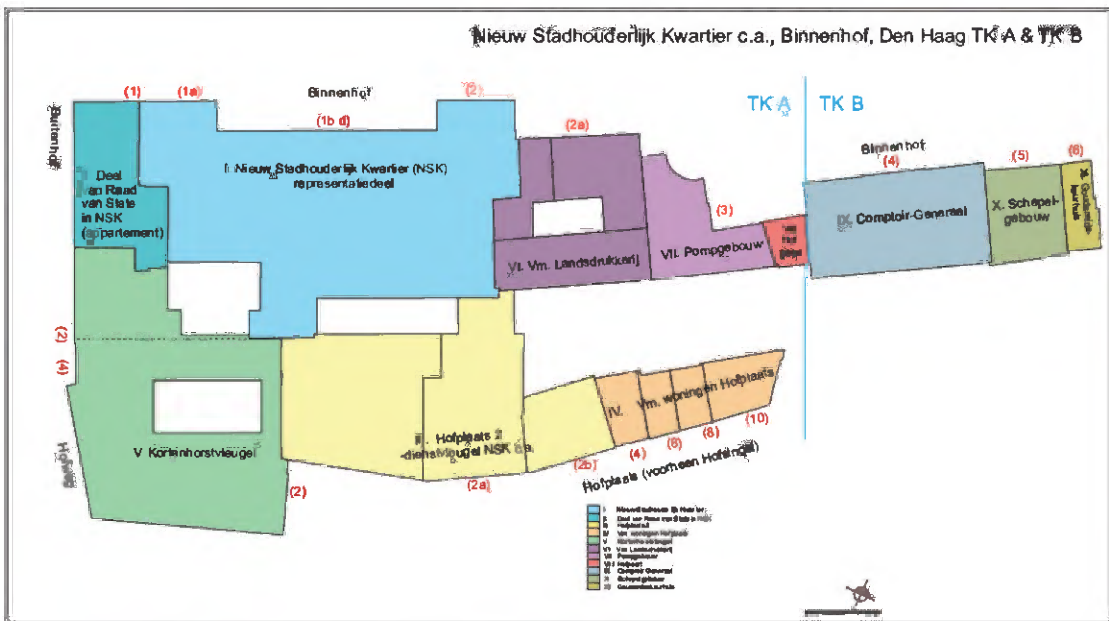
1b Luchtfoto van het complex. Het noorden is boven. (Herkomst: www.google.nl/maps)

1c Kadastrale deelkaart met de actuele situatie van het Binnenhof, kadastrale gemeente 's-Gravenhage F, sectie F. De kaart is noordgericht. (Herkomst: www.kadaster.nl)

2 Plattegrond van het complex van het Binnenhof met de bouwdelen. In paars is het Nieuw Stadhouders Kwartier c.a. (TK-A), in lichter paars het Comptoir-Generaal c.a. (TK-B) en in groen (globaal) het deel van de Raad van State in TK-A aangegeven. (Herkomst: www.kadaster.nl; 1002 e Wob)

3 De gebouwen TK-A en TK-B in vijf clusters. (Tekening rs)

4 Voorgevel van het Schepelgebouw met links het Goudsmidskeurhuis. Achter de gevel van het Goudsmidskeurhuis zijn beide delen vernieuwd in de periode 1971-1973 met behoud van de gevel van het Goudsmidskeurhuis.

5 Voorgevel van de voormalige Landsdrukkerij uit 1766, geplaatst voor een oudere bebouwing.

6 Voorgevel van het Comptoir-Generaal uit 1772 met rechts de het in de latere vernieuwde Hooppoort.

7 Voorgevel van het Nieuw Stadhouders-
Kwartier, gebouwd in de periode
1777-1789. (foto 2018)

8 De gevel van de Kortens-
torstevleugel uit de periode
1959-1963, op de hoek van
het Buitenhof en de Hof-
weg.

9 Gevels van de Dienst-
vleugel van het Nieuw
Stadhouders-
Kwartier (links), de aanbouw uit 1789
(met deur) en daarnaast de
uitbreiding uit 1877 (vier
traveeën) en twee van de
vier voormalige woningen
(rechts) aan de Hofplaats.

10 De balzaal, gezien naar het oosten.

10.1.b Wob

11 De opslagruimten op de begane grond onder de balzaal.

12 Deel van de kapconstructie van de balzaal met bij de verticale planken het later toegevoegde middenlicht.

13 De voormalige grote zetzaal (en later rookzaal) op de bel-etage aan de zijde van het Binnenhof.

14 De grote trap van de begane grond naar de bel-etage.

15 Begane grond van het oostelijke avant-corps met een deel van de later toegevoegde Ministerstrap uit 1887-1889.

16 De betimmerde koffiekamer op de bel-etage.

10.2.e Wob

17 De kamer van de fractievoorzitter op de tweede verdieping van het oostelijke avant-corps.

18 Deel van de Stadhouderskamer op de bel-etage van het oostelijke ~~aanbouw~~

10.2.e Wob

20 Kamer aan de zijde van de binnenplaats in het achttiende-~~eeuwse~~ deel op de bel-etage van de Dienstvleugel.

19 Vergaderkamer van de Kamer voorzitter op de bel-etage van de Dienstvleugel aan de zijde van de Hofplaats.

21 Trap in het achttiende-
eeuwse deel van de Dienst-
vleugel aan de zijde van de
Hofplaats.

22 Zaal op de eerste ver-
dieping in het appartement
van de stadhouder, nu
onderdeel van het deel van
de Raad van State in TK-A.

23 De nieuwe Volle Raad-
zaal van de Raad van State
ter plaatse van de oude
eetzaal van de Tweede
Kamer. (foto 2018)

10.1.b Wob

24 Standvink op de tweede verdieping aan de voorzijde van de vm. Landsdrukkerij, restant van de oudere bebouwing in dit deel.

10.2.e Wob

25 Console op de tweede verdieping aan de achterzijde van de vm. Landsdrukkerij, waarboven zich nog een oude (zeventiende-eeuwse) kapconstructie bevindt.

26 De achttiende-eeuwse trap in het Pompgebouw.

27 De achttiende-eeuwse trap in het Comptoir-Generaal.

29 De robuuste ijzeren deur, geval in een zandstenen omlijsting, ter afsluiting van een van de kluisdelen in het souterrain van het Comptoir-Generaal.

10.1.b Wob

28 De nog oorspronkelijke dubbele kapconstructie (met een zakgoot ertussen) van het Comptoir-Generaal.

30 Deel van de begin jaren zestig van de twintigste eeuw vormgegeven hal op de begane grond van de Dienstvleugel (waar zich in de achttiende eeuw een deel van de keuken bevond).

31 De trap met twee slagen per verdieping in de Kortenhorstvleugel uit 1959-1960.

10.2.e Wob

32 Kamer in de in 1971-1973 gereconstrueerde kap boven de bewaard gebleven gevel van het Goudmidskeurhuis.

10.1.b Wob

33 Reproductie op de eerste verdieping van het Schepelgebouw uit 1971-1973 met trap naar de kamer van de chef.

34 Oostelijk deel van het door Jan Goeting ontworpen toegepaste kunstwerk uit 1973 op de begane grond van het Schepelgebouw.

35 Restant van de in het begin van de negentiende eeuw aangelegde trap van de grote trap naar de balzaal, met de lift uit 1994-1996.

36 De gevels van de vier voormalige woonhuizen aan de Hofplaats 4-10, waarvan de middelste twee huizen een zeventiende-eeuwse oorsprong hebben en het rechter huis een midden negentiende-eeuwse kapconstructie heeft.

10.1.b Wob

37 Deel van de negentiende-eeuwse kapconstructie van het voormalige woonhuis Hofplaats 6.

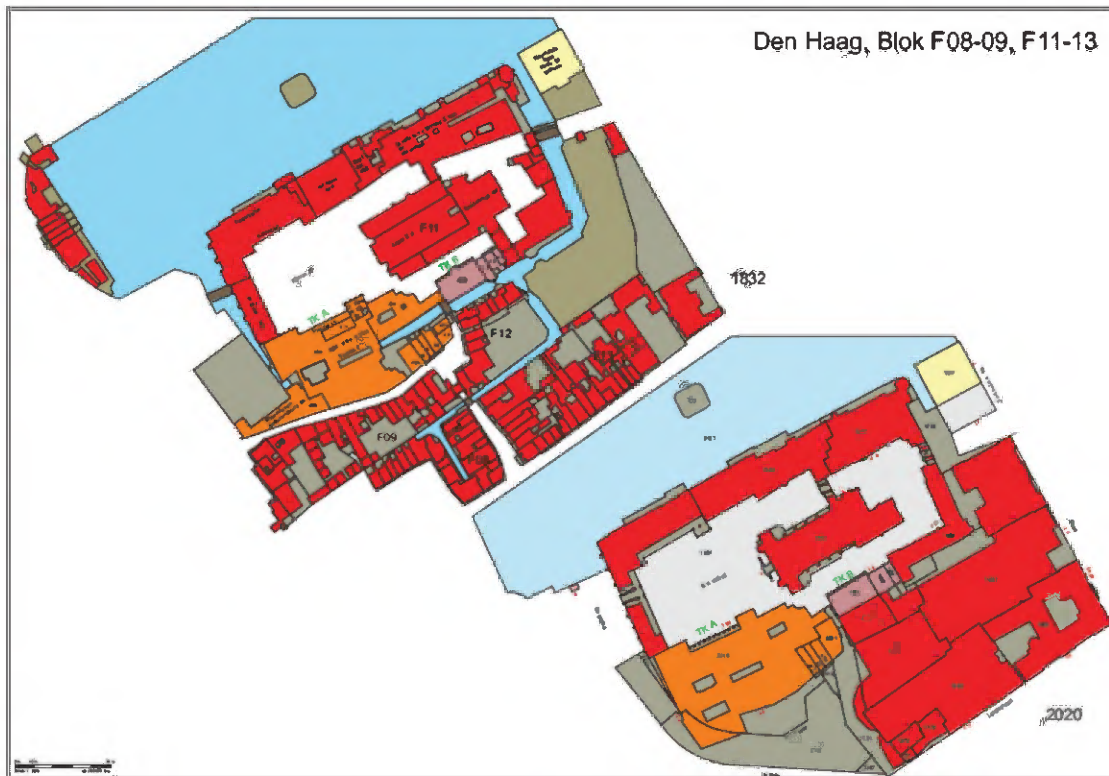
3. HISTORIE

Den Haag is ontstaan op een oude strandwal bij het hof van de graven van Holland. In 1229 verwierf graaf Floris IV (1210-1234) daar ter plaatse zijn eerste bezittingen met de koop van het zogeheten hof van Vrouwe Meiland. Zijn zoon Willem II (1227-1256) legde omstreeks 1248 de basis voor het huidige Binnenhof met de bouw van de Rolzaal. Onder diens zoon Floris V (1254-1296) werd de Ridderzaal voltooid. Dit grafelijke gebied werd rond 1280 uitgebreid met enige bezittingen van de heer van Wassenaar in het duingebied. Een beek leverde vanuit een duinmeertje water voor de Hofvijver bij het omgrachte Binnenhof. Het grafelijke hof groeide met nieuwe gebouwen uit tot een complex bestaande uit het Binnenhof, het Buitenhof (met Gevangenpoort) en 'Voorplaetse' (de huidige Plaats).

3.1 Oudste kern Binnenhof

Het ommuurde complex van Buitenhof en Binnenhof heeft in de loop der tijd grote veranderingen ondergaan. Van de ommuring van het Buitenhof resteert enkel de Gevangenpoort. Het oudste gedeelte op het Binnenhof is het voormalige grafelijk paleis. Dit onderkelderde tweelaags bouwdeel met de Rolzaal werd oorspronkelijk rond 1250 gebouwd voor graaf en rooms-koning Willem II. De Rolzaal ontleent zijn naam aan de rol met de te behandelen rechtszaken ten tijde van het gebruik als pleitkamer door het Hof van Holland (vanaf 1511). Ten westen van het Rolzaalgebouw ligt de Ridderzaal (die deze naam overigens pas in de negentiende eeuw kreeg). Deze grote zaal verrees tussen circa 1280 en 1295 in opdracht van graaf Floris V in vroeg-gotische vormen. De Ridderzaal is nu in gebruik voor plechtige bijeenkomsten, waaronder de jaarlijkse opening van de Staten Generaal (sinds 1904).¹⁵

¹⁵ Gebaseerd op Stenvert [2004](#), 209, 219

38 Kadastrale situatie van het Binnenhofcomplex met omliggende bebouwing, boven de situatie in 1832 en onder die in 2020. In oranje TK-A en in donkerroze TK-B. (Herkomst: www.kadaster.nl, 10:2 e Wob)

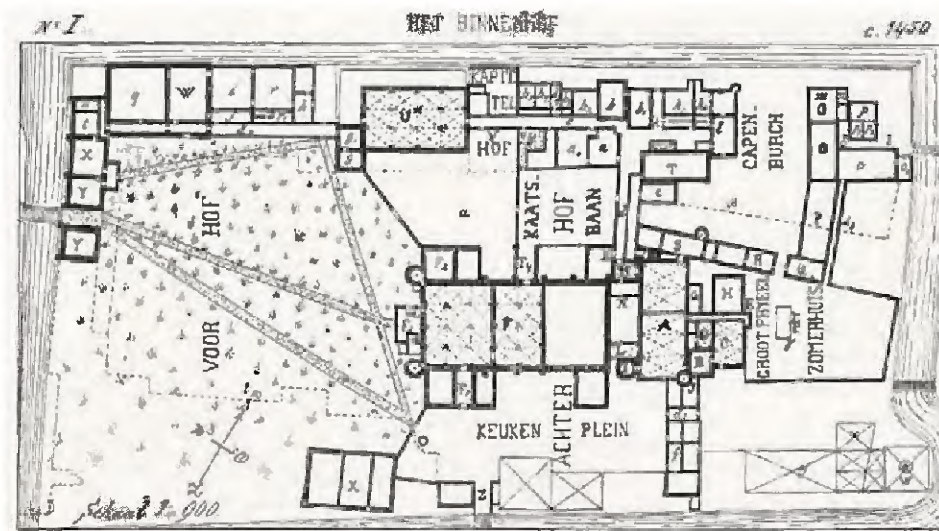

39 Detail van het Binnenhof uit de plattegrond van Den Haag uit 1581 door Lodovico Guicciardini. (Herkomst: www.catawiki.nl)

3.2 Oudste delen Binnenhof

Vanaf het midden van de dertiende eeuw is er sprake van een omgracht en ommuurd Binnenhof met aan de westzijde het Buitenhof dat als nederhof dienst deed. Centraal op het Binnenhof verrees zoals gezegd de Ridderzaal met aanpalende ruimten en centraal aan de noordzijde de Hofkapel als afzonderlijk gebouw. Deze Hofkapel werd rond 1289 gesticht door graaf Floris V toen hij Den Haag als belangrijkste residentie verkoos. Andere bebouwing kwam er in het midden van de veertiende eeuw in de vorm van een ridderhuis in de noordwesthoek van het omgrachte Binnenhof op korte afstand ten westen van de Hofkapel. Dit ridderhuis werd later uitgebreid tot residentie van de stadhouders en maakt nu deel uit van de huidige gebouw van de Eerste Kamer.¹⁶

Kort na het midden van de veertiende eeuw verrees er bebouwing aan de noordoostelijke kant ter plaatse van het huidige Ministerie van Algemene Zaken. Die bebouwing werd bekend als het grafelijkheidkwartier.¹⁷ Dit bouwdeel stond in verbinding met de Hofkapel, maar ook met de grafelijke zalen aan de zuidzijde.

¹⁶ Tekening van het Binnenhof rond 1450, zoals door Calkoen in 1902 gereconstrueerd op grond van de rentmeestersrekeningen, met bij de Hofpoort (z) het Achter- of Keukenplein en bij X de oude keuken. (Herkomst: Calkoen 1902)

3.3 Zuidwestelijke hoek Binnenhof

Aan de zuidzijde van het omgrachte Binnenhof bevond zich in het midden een poort met brug over een deel van de omgrachting, die daar de 'Beek' werd genoemd. In de tweede helft van de veertiende eeuw heette deze poort de 'cokenpoirte', ook spuiport en pas later de Hofpoort. Aan de randen van het keukenplein tussen deze poort en de Ridderzaal lagen de gebouwen van de keuken en aanverwante functies ten dienste van het grafelijk hof.¹⁸

¹⁶ Calkoen 1902, 48, 56, 149, BBA, Stenvert & Van Ginkel-Meester 2018a.

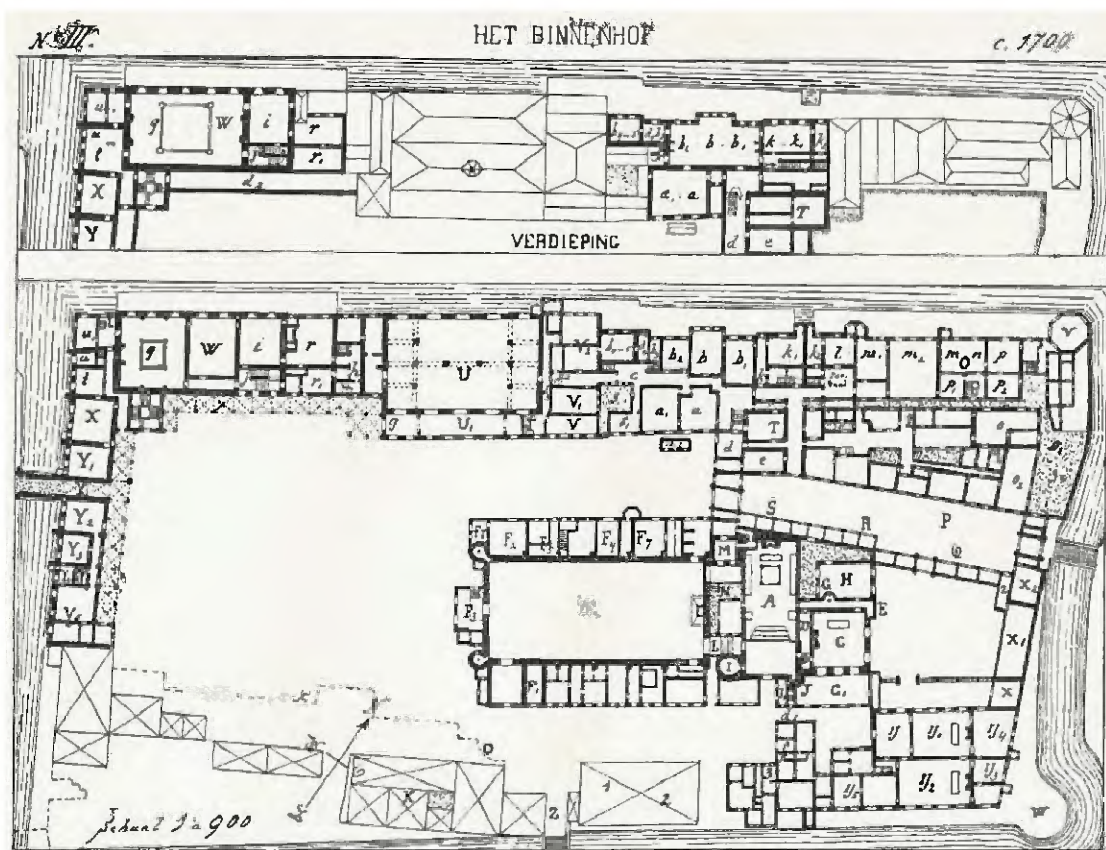
¹⁷ Calkoen 1902, t.o. 84, BBA, Stenvert & Van Ginkel-Meester 2018b.

¹⁸ Calkoen 1902, 50-51, Hagenbroek & Stenmeijer 2011a, 21.

Aan de oostzijde werd dit plein begrensd door een middeleeuwse vleugel die zich vanaf de Rolzaal zuidwaarts tot aan de zuidelijke Hofgracht uitstrekte. Het is aannemelijk dat het hierbij gaat om de vleugel die vanaf 1378 in twee fasen werd gebouwd voor Willem van Oostervant (1365-1417), de latere graaf Willem VI.¹⁹ Deze tweelaagse vleugel had op de begane grond een onderdoorgang naar de zuidoostelijke hoek van het Binnenhof.

Ten westen van de Hofpoort stond een stenen gebouw waarin de keuken zou zijn ondergebracht met daarnaast een aantal min of meer los staande gebouwen voor personeel en van particulieren. Tussen de opstallen bevonden zich tuinen.

In 1585 besloten de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden om voortaan permanent op het Binnenhof te vergaderen. Na 1588 werd het Binnenhof definitief het bestuurlijke centrum van de Republiek. Op het Binnenhof werden diverse aan het bestuur gelieerde instanties gevestigd. De Hollandse Munt was dan wel als zodanig in Dordrecht gevestigd, maar aan het einde van de haakse vleugel van Willem van Oostervant werd in 1599 een 'essaaikamer' ingericht. Dat was een ruimte waar de door Holland geslagen munten op het juiste gehalte aan goud en zilver konden worden gecontroleerd.

41 Tekening van het Binnenhof rond 1700, zoals door Calkoen in 1902 gereconstrueerd op grond van de rentmeestersrekeningen. (Herkomet: Calkoen 1902)

¹⁹ Getrouwd met Margaretha van Bourgondië (1374-1413).

3.4 Stadhoudelijk kwartier

In 1584 was Prins Maurits (1567-1625) tot stadhouder van Holland en Zeeland benoemd. Hij nam zijn intrek in de vertrekken ten westen van de Hofkapel. Nadat hij in 1618 de titel prins van Oranje erfde²⁰ verzocht hij in 1620 om verbetering van zijn accommodatie. Vervolgens werd in 1620-1621 in zuidelijke richting een nieuwe vleugel van negen traveeën gebouwd voor de stadhoudelijke familie. Aan de Buitenhofzijde van deze nieuwe vleugel kwam in 1621 een ommuurde prinsentuin tot stand (met een speelhuis aan de zuidzijde) naar ontwerp van Jacob de Gheyn II (ca. 1565-1629).

Sinds die tijd woonde de stadhoudelijke familie in de Mauristoren en de bebouwing ten oosten en ten zuiden daarvan, met op de begane grond onder meer de ruimten ten dienste van de Staten van Holland.

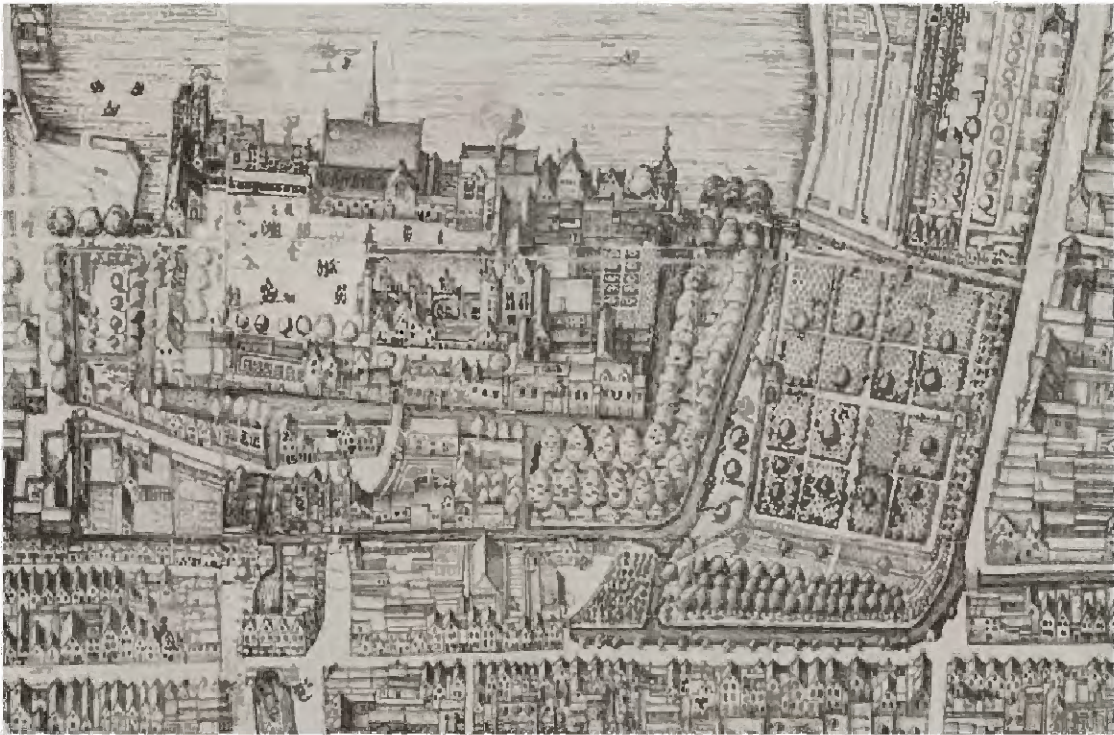
In 1625 overleed Maurits en werd hij opgevolgd door zijn halfbroer Frederik Hendrik (1584-1647), die kort daarvoor met Amalia van Solms (1602-1675) was getrouwd. Al in 1626 liet Frederik Hendrik voor zijn vrouw een appartement bouwen aan de kant van de Hofkapel en werden enkele andere aanpassingen aan de Hofvijervleugel uitgevoerd. Ook breidde hij in 1632 de Mauristoren aan de vijverzijde uit met een uitbouw van drie verdiepingen.

In 1648 verrees aan de andere kant van het Binnenhof bij de vleugel van Willem van Oostervant ten westen van de essaaikamer het Goudsmidskeurhuis naar plannen van bouwmeester Pieter A. Noorwits (ca. 1612-1669). Aan de westkant van het Goudsmidskeurhuis werd later in de zeventiende eeuw een pand met trapgevel gebouwd met daarnaast een ledig erf (zonder bebouwing).

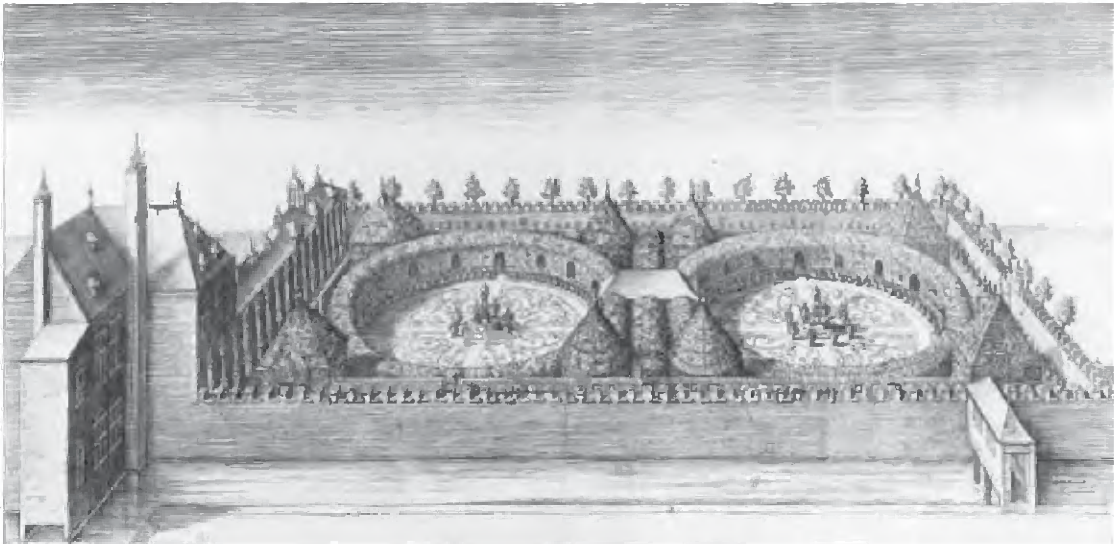

42 Het Binnenhof, detail uit de plattegrond van Den Haag gemaakt door Jacob de Gheyn II in 1598, met links van de Hofpoort (bij de pijl) een volume dat eerst de keuken geherbergd zou hebben en links op de hoek een ander volume dat mogelijk de latere keuken is geweest en in de achttiende eeuw als koffiehuis in gebruik is geweest. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, inv. nr. gr. 0242)

²⁰Van zijn oudere halfbroer Filips Willem (1564-1619), waarna hij Maurits van Nassau werd genoemd.

43 Het Binnenhof, detail uit de plattegrond van Den Haag gemaakt door C. Bos in 1616 (herdruk 1919). Afgezien van de genoemde volumes zijn hier ook duidelijk de tuinen te zien in de zuidwesthoek van het Binnenhof. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, inv. nr. z.gr. 0007A)

44 Tekening van de ommuurde Prinsentuin naar ontwerp van Jacob de Gheyn (II). Links de bebouwing aan het Buitenhof. De links getekende uitbreiding en de arcade zijn niet zo gerealiseerd. Tekening H. Hondius, ca. 1622. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, inv. nr. gr. B 56)

45 Plattegrond van de zuidoostzijde van het Binnenhof in 1660 met centraal de Hofpoort (het noorden is links). Ter plaatse van het huidige Comptoir-Generaal staat 'Raedt Huys van sijn Hoogheit' en verder daarboven in de hoek het 'Goudt en Silversmits Keurhuys'. (Herkomt: Haags Gemeentearchief, beeldbank, inv. nr. gr. 1169)

3.5 Een stadhouder/koning

In juni 1672 werd de Republiek gelijktijdig aangevallen door Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen. Node benoemden de Staten Willem III (1650-1702) als kapitein-generaal voor de duur van één veldtocht. Nadat eind 1673 alle vijandelijke troepen het land hadden verlaten werd Willem III definitief tot stadhouder benoemd.

In 1677 trouwde hij met Mary II Stuart (1662-1694) en als stadhouder diende hij ook een passend verblijf op het Binnenhof te krijgen. Ter compensatie van de verloren ruimte aan de Hofvijverkant (waar in 1652-1655 de nieuwe vergaderzaal van de Staten van Holland, de huidige zaal van de Eerste Kamer, was gebouwd) werd de Buitenhofvleugel met vier traveeën naar het zuiden verlengd tot in totaal dertien traveeën aan die zijde. Mogelijk al enkele jaren eerder begonnen, kwam dit deel in 1678 gereed. Het ging om een onderkelderd

deel met op de begane grond een keuken en daarboven op de verdieping privévertrekken bestaande uit een slaapkamer met kabinet en een garderobe aan weerszijden.

Vanaf 1688 was Willem III echter voornamelijk in beslag genomen door de bezigheden als koning van Engeland (*Glorious Revolution*) en pas vanaf 1691 verbleef hij weer met enige regelmaat in Den Haag. Na de dood van Mary II Stuart in 1694 liet Willem III ter plaatse van het speelhuis in de Prinsentuin een statig huis bouwen voor zijn favoriet Arnold Joost van Keppel (1670-1718), 1ste Earl of Albemarle.²¹

Met de dood van Willem III in 1702 ving het Tweede Stadhoudersloze tijdperk aan. In die periode stonden de vertrekken in het Stadhoudersloze Kwartier leeg. De begane grond van de Buitenhofvleugel werd gebruikt als Comptoir voor de Staten van Holland voor de boekhouding en secretarie.²² De bovengelegen verdieping in het Stadhoudersloze Kwartier bleef tot 1747 onbewoond.

46 Detail van een prent van de Haagse Kermis door Daniël Marot uit 1686. Zichtbaar is de uitbreiding met vier traveeën aan de rechterkant en verder rechts een terugliggend volume dat als koffiehuis genoemd werd. (Herkomst: Rijksmuseum Amsterdam; twee losse pladen gecombineerd, inv. III, RP-P-OB-82.791)

²¹ Er was een voorstel om te bouwen van die nieuwbouw de porseleincollectie van Mary II Stuart tentoon te stellen. Na verkoop in 1740 werd het verbouwd tot logement voor de Vijf Steden van het Noorderkwartier tot het in 1747 ter beschikking kwam ten behoeve van de hofhouding van de stadhouder. Begin negentiende eeuw bood het onderdak aan het Ministerie van Binnenlandse zaken en uiteindelijk is het in 1915 afgebroken ten behoeve van het uitbreidingsplan van H.P. Berlage uit 1908.

²² Calkoen 1902, 136.

47 Het rond 1690 gebouwde (en rond 1730 verbouwde) Hof van Albemarle op het Buitenhof met op de voorgrond het plein waar zich de Prinsentuin bevond. Foto kort voor de sloop, 1915. Links de hoek van het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier aan de kant van het Buitenhof. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, inv. nr. gr. 13442)

48 Het Binnenhof, detail uit de plattegrond van Den Haag uit de stedenatlas gemaakt door Frederik de Wit in 1698. Bij de groene pijl en de groene lijn het Hof van Albemarle. De twee volumes met een puntgevel spelen nog een rol bij de bouw van het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, inv. nr. gr. 0268)

3.6 Nieuwe stadhoudelijke bewoning

Op een vergelijkbare wijze als in 1672 zorgde de dreiging van Franse troepen in 1747 voor de benoeming van Willem IV (1711-1751) tot kapitein-generaal van de Republiek. Datzelfde jaar werd hij benoemd als erfstadhouder van de Republiek. In 1734 was hij getrouwd met Anna van Hannover (1709-1759). Het echtpaar ging eind 1747 wonen in de Buitenhofvleugel, maar voor de staat die ze geacht werden te voeren, vonden ze deze aan de kleine kant. Zeker gezien de hofhouding van 53 personen en het voltallige personeel dat tot 183 personen opliep.²³ Daarom kregen ze tevens de beschikking over de voormalige woning van de hertog van Albemarle.²⁴ Representatie vond buiten het Binnenhof plaats in het stadspaleis van Willem Bentinck (1704-1774) aan het Lange Voorhout 7.

Van de verwaarloosde residentie werd in 1776 een opmeting gemaakt.²⁵ Om het 'oude krog' te verbeteren werd Pieter de Swart (1709-1772/3) in 1748 gevraagd verbouwingsplannen te maken. Hij maakte een groot en een klein verbouwingsplan van het (oude) Stadhoudelijk Kwartier, alsmede een nieuwbouwplan. Door de voortijdige dood van Willem IV in 1751 vonden deze plannen geen doorgang.

In 1766 werd Willem V (1748-1806) meerderjarig. Dat jaar werd er voor hem in het (oude) Stadhoudelijke Kwartier een nieuwe eetzaal ingericht. In 1767 had hij Wilhelmina van Pruisen (1751-1820) gehuwd. Haar audiëntiezaal op de tweede verdieping kreeg rond 1770 een nieuw stucplafond. Ook de nieuwe stadhouder bleef ontevreden over zijn huidige onderkomen en wat zijn vader niet voor elkaar kon krijgen, lukte hem wel. Op 25 juli 1776 besloten de Staten van Holland en West-Friesland een nieuwe vleugel aan de Binnenhofzijde te laten bouwen.

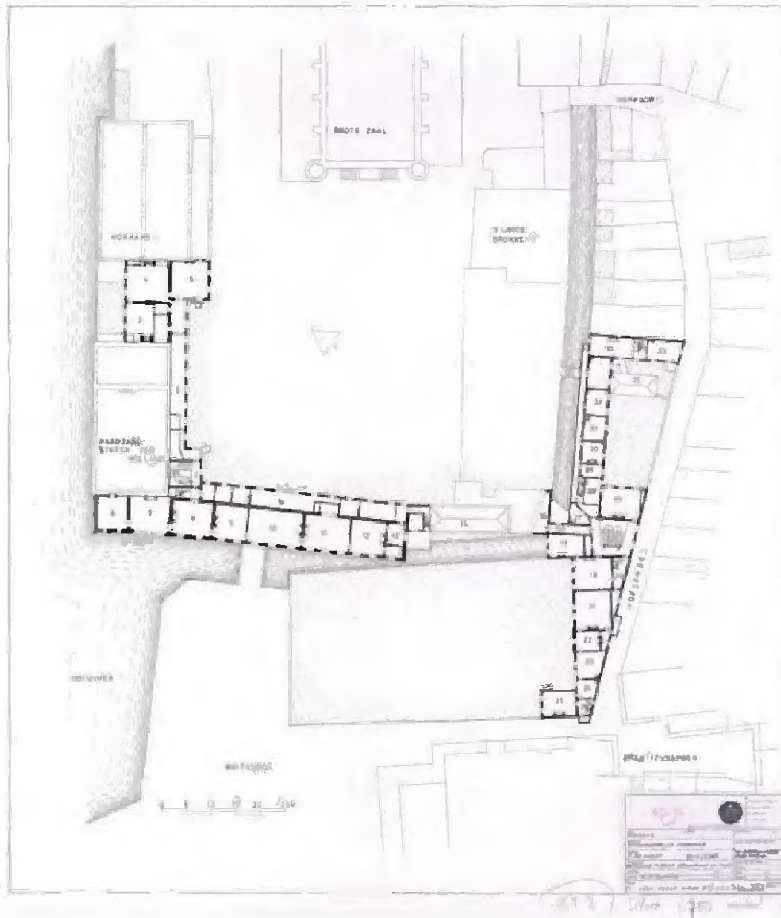

49. Portret van stadhouder Willem V door J.F.A. Tischbein, 1789, pastel. (Herkomt: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. SK-A-408)

²³ Schmidt 1999, 83.

²⁴ De Vijf Steden van het Noorderkwartier werden vriendelijk doch dringend verzocht om naar een ander gebouw om te kijken. Dat vonden ze aan de Kneuterdiik (nu deel Raad van State).

²⁵ Reconstructiekeningen door J. Jansen uit 1999 daarvan in Schmidt 1999, 84, 85.

50 Reconstructietekening van de tweede verdieping van het (oude) Stadhouderlijk Kwartier in circa 1776, met bij nummer 15 het dak van de lange kamer als verbinding tussen het Stadhouderlijk Hof en het Hof van Albemarle. (Herkomst: Beeldbank RCE, inv. BT-022969; tekening J. Jehes; afgebeeld in Schmidt 1999)

3.7 Vernieuwing in de zuidwesthoek

Deze Nieuwe Vleugel, ook bekend als het Nieuw Stadhouderlijk Kwartier (NSK), moest op het zuidelijke eind van de lange vleugel van het (oude) Stadhouderlijke Kwartier aansluiten. Het gehele gebied in de zuidwesthoek van het Binnenhof werd begrensd door de omgrachting aan de zuid- en westzijde. De zuidelijke gracht werd de Beek genoemd. De oostelijke begrenzing werd gevormd door het gebouw van de Algemene Landsdrukkerij.

Tot de bouw van deze Landsdrukkerij hadden de Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland op 12 februari 1765 besloten. De bouw volgde in 1766. Dit zou geschieden op de plaats: 'waar op staat een seer oud en irreparabel gebouw, voor dezen bewoond by de conchergies van de Heeren Stadhouders, en thans gebruikt wordende om daar in te houden een van de departementen van het Comptoir van den Ontfanger Generaal van Holland, en welke grond na gedaane meeting, bevonden was de vereischte grootte te hebben en compleetelyk geschikt te zyn om daar op een nieuw gebouw tot een 's Lands Drukkery en woonhuis van den Drukker te kunnen zetten, zoodanig dat geen beter gelegenheid daar toe zoude kunnen worden verlangd'.²⁶

²⁶ Hennis 1987b, 5.

Toch werden de panden, die vermoedelijk uit het midden van de zeventiende eeuw dateerden, niet helemaal gesloopt. Naar we vooralsnog aannemen ging het om een wat breder pand aan de oostkant en een smaller pand van twee traveeën ernaast. Beide panden werden samengenomen achter een nieuwe gevel aan de kant van het Binnenhof. De eveneens zeventiende-eeuwse achterbouw van de Landsdrukkerij grensde aan de Beek.

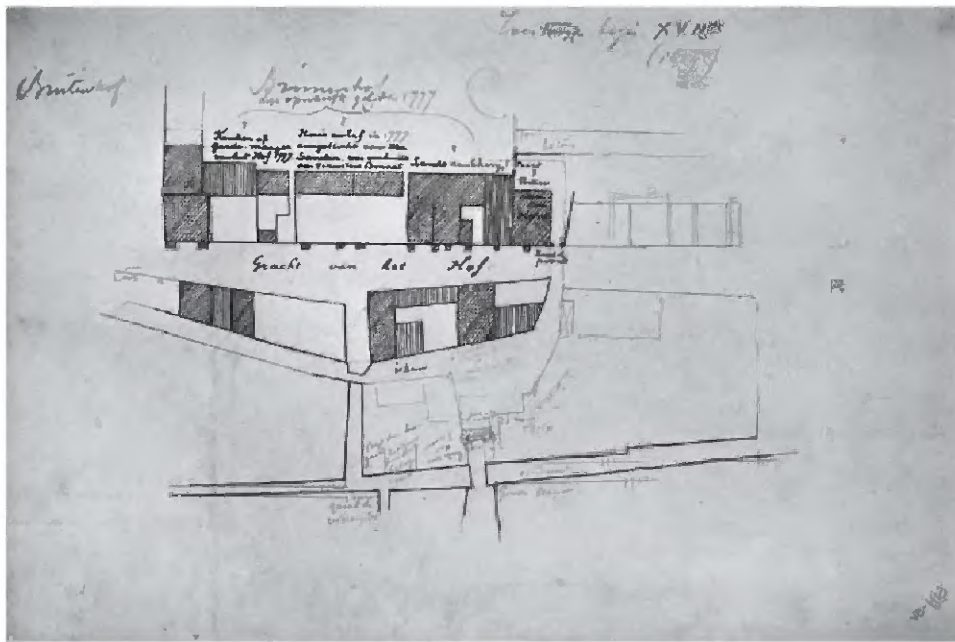
Zoals gezegd besloten de Gecommitteerde Raden op 25 juli 1776 de Staten van Holland en West-Friesland te verzoeken de benodigde middelen ter beschikking te stellen voor de aankoop van het onlangs beschikbaar gekomen koffiehuis op het Binnenhof,²⁷ waaruit opnieuw blijkt dat tussen de Landsdrukkerij en de westelijke gracht enige bebouwing heeft gestaan, waaronder het genoemde koffiehuis. De substantie van deze gebouwen lijkt niet van dien aard te zijn geweest dat de fundamenten ervan in de nieuwbouw opgenomen zijn. Bovendien had de nieuwbouw zelf een stevig fundament nodig. De nieuwbouw werd gepland tussen de verbindingsgang (lange zaal) met het Hof van Albemarle aan de westzijde en de pas gereed gekomen Landsdrukkerij aan de oostzijde, waarvan de achtervleugel breder bleek dan de voorgevel, met als gevolg een sprong in de rooilijn aldaar.

Zoals we nog zullen zien valt de nieuwe vleugel van de stadhouder zelf te verdelen in drie delen. Het eerste is het representatieve deel met de balzaal en zijn pronkgevel aan het Binnenhof (nr. 1a-2). Dat deel werd op het genoemde vrijkomende terrein gebouwd. Het tweede deel betreft het appartement voor de stadhouder dat aan de westzijde met zijn voorgevel aan de gracht aan de zijde van het Buitenhof kwam te liggen. Het is niet met zekerheid vast te stellen of dit deel ook werkelijk de privévertrekken van de stadhouder bevatte, maar het is wel als een afzonderlijk deel gebouwd (later wordt dit mutatis mutandis het deel van de Raad van State in TK-A). Het appartement kwam ter plaatse van de al bestaande verbinding van het Oude Stadhoudelijke Kwartier met het Hof van Albemarle. Het derde deel betreft de Dienstvleugel, die aan de zuidkant van de Beek werd gebouwd en waarvoor de Beek ter plaatse werd overkluisd. Boven die overkluizing werden de toiletten gesitueerd. De Dienstvleugel aan de Hofsingel (het Cingelhuis) kreeg zijn zuidgevel, zoals gezegd langs de Hofsingel, en zoals we nog zullen zien werd daarbij (de plek van) het dienstdeel van het Hof van Albemarle benut.

Ter compensatie van de ruimten in het te slopen deel in de zuidwesthoek en ruimten op de begane grond van het Oude Stadhoudelijke Kwartier namen de Staten van Holland en West-Friesland de gelegenheid te baat om een nieuw Comptoir-Generaal te realiseren. Dat gebouw kwam ten oosten van de Hofpoort tussen die poort en het ledige erf ter linker zijde, waar zich vroeger het *'Raedt Huijs van sijn Hoogheijt'* had bevonden. De realisatie van het Comptoir-Generaal geschiedde in twee delen, te weten eerst in 1777 het Comptoir zelf en daarna in 1779 de vernieuwing van de architectuur van de Hofpoort en het aangrenzende deel tot aan de Landsdrukkerij. Zo werd de zuidwesthoek van het Binnenhof in de periode 1765-1785 in vier fasen vernieuwd: Landsdrukkerij, NSK en het appartement voor de stadhouder, het Comptoir-Generaal en de Hofpoort c.a.²⁸

²⁷ Zonneville-Heyning 1981, 410.

²⁸ Er is onderscheid aangebracht door de Landsdrukkerij in de faseeringstekening 274. De te dateren en de bouw van zowel het Comptoir-Generaal als het Nieuwe Stadhoudelijke Kwartier XVIIIId.

51 Reconstructie van de bebouwing van voor de vernieuwing in 1777 op basis van gegevens uit 1619 (de bron waarop deze tekening gebaseerd is, is helaas onbekend). In de zuidoosthoek staat 'Keuken of Garder-manger van het hof', links daarvan 'Huis en erf in 1777 aangekocht van Van Sander, was verhuurd aan de Gezusters Borneel'. Het noorden is boven. (Herkomst: Beeldbank RCE, inv. nr. 18-1000)

52 Gezicht op het Binnenhof door I. Besoet, uitgegeven door H. Scheurleer in ca. 1761, met rechts achter de bomen de gevels van de oude bebouwing. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, inv. nr. 01, B 36)

53 ~~De~~ ~~zicht~~ ~~op~~ ~~het~~ ~~Binnenhof~~ ~~en~~ ~~de~~ ~~Ridderzaal~~ ~~door~~ ~~P.C.~~ ~~la~~ ~~Farque,~~ ~~ca.~~ ~~1773~~, met rechts aan de rand de nieuwe gevel van de Landsdrukkerij en links daarvan de gevels van de gebouwen die kort daarna gesloopt werden ten behoeve van de bouw van het Comptoir-Generaal. (Herkomt: commons.wikimedia.org)

3.8 Plannen voor het Comptoir-Generaal

Op de plaats van het *'Raedt Huijs van sijn Hoogheijt'*, dat enige tijd als Nassause Domeinraad in gebruik was, en een aangrenzend pand werd het nieuwe gebouw voor de Thesaurie en Algemene Rekenkamer van Holland gebouwd. In 1777 ontwierp de *'contoleur der landsgebouwen'* Govert van der Linden dit Comptoir-Generaal, ook Geldkantoor genoemd,²⁹ direct naast de Hofpoort. Kort daarop, in 1779, werden ook de Hofpoort en de aangrenzende panden tot aan de Landsdrukkerij aangepakt. Zowel deze gebouwen als de Landsdrukkerij grensden met hun achtergevels aan de Beek.

Het Comptoir werd in een sobere laat-classicistische stijl gebouwd en net als alle andere gebouwen in die tijd uitgezet op Rijnlandse voeten.³⁰ Van het gebouw zijn de ontwerptekeningen bewaard gebleven.³¹ De eerste vier tekeningen betreffen ontwerpen; daarna volgt een iets soberder gevelontwerp, dat werd uitgevoerd. De gevel heeft een breedte van $75\frac{1}{2}$ voet en een hoogte tot onder de kroonlijst van $37\frac{3}{4}$ voet (dat geeft een verhouding van 2:1). Het basement is 16 voet hoog en de middenrisaliet is voorzien van een fronton. In het timpaan bevinden zich een wapenschild (met de Nederlandse leeuw onder een kroon) en festoeneren.

De set tekeningen omvat ook plattegronden en doorsneden, evenals uitwerkingen van

²⁹ Hennis 1987a, 24. Levensdata onbekend, maar hij was in 1808 nog in leven. Van der Linden voltooit na de dood van Pieter de Swart in 1772 enkele werken van hem en kan mogelijk als zijn leerling beschouwd worden.

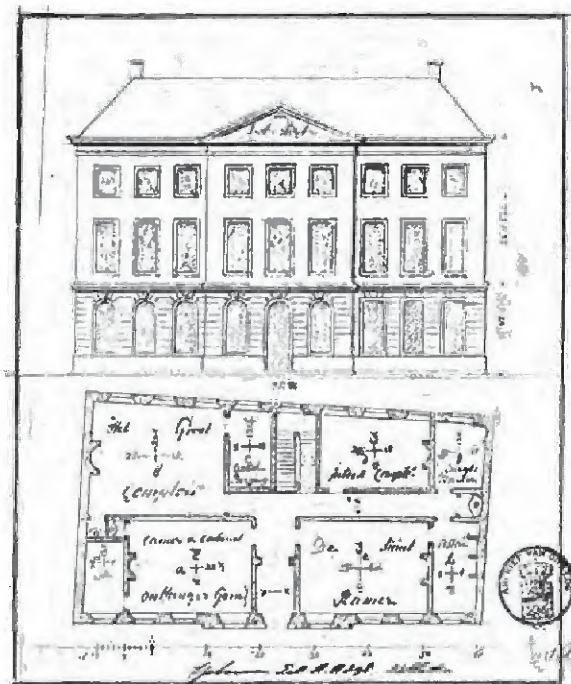
³⁰ De lengte van een Rijnlandse voet bedraagt 31,4 cm. Elke voet is onderverdeeld in 12 duimen.

³¹ Bij de RCE is een set van achttien tekeningen bewaard gebleven (AT-0001-AT-0018), op de tekening zelf aangegeven als 246-1 t/m 246-18. De tekening van de begane grond lijkt te ontbreken, maar deze is wel getekend in de plattegrond van de verbouwing van de Hofpoort en aangrenzende delen (waarbij ter plaatse van het Poortgebouw nog de oude situatie is aangegeven).

de plint en de kapconstructie. Daarbij wordt extra aandacht besteed aan het souterrain waar zich de kluis kamers bevonden. Vanuit de linker voorkamer op de begane grond kon men direct via een (nu verdwenen) trap de daaronder gelegen kluis kamer bereiken. Aan de westzijde waren nog twee kamers met extra dikke muren voor het geld en het archief, waarvan er één met een indrukwekkende ijzeren deur bewaard is.³²

Kort nadat met de bouw van het Comptoir-Generaal was begonnen, werd ook de Hofpoort met aangrenzend deel in dezelfde laat-classicistische stijl verbouwd. Het onderkomen van de Zwitserse wacht en hun Provoost werd aangepast, de naast de Landsdrukkerij aangrenzende woning werd gesloopt en vervangen door een nieuw eenlaags volume met een opmerkelijke gebogen gevel, waar in de bocht een nieuwe Hofpomp werd geplaatst. Op deze wijze werd het zicht vanuit het westelijke deel van het Binnenhof naar de Hofpoort verbeterd. Ook ging de toegang voor koetsen erop vooruit.

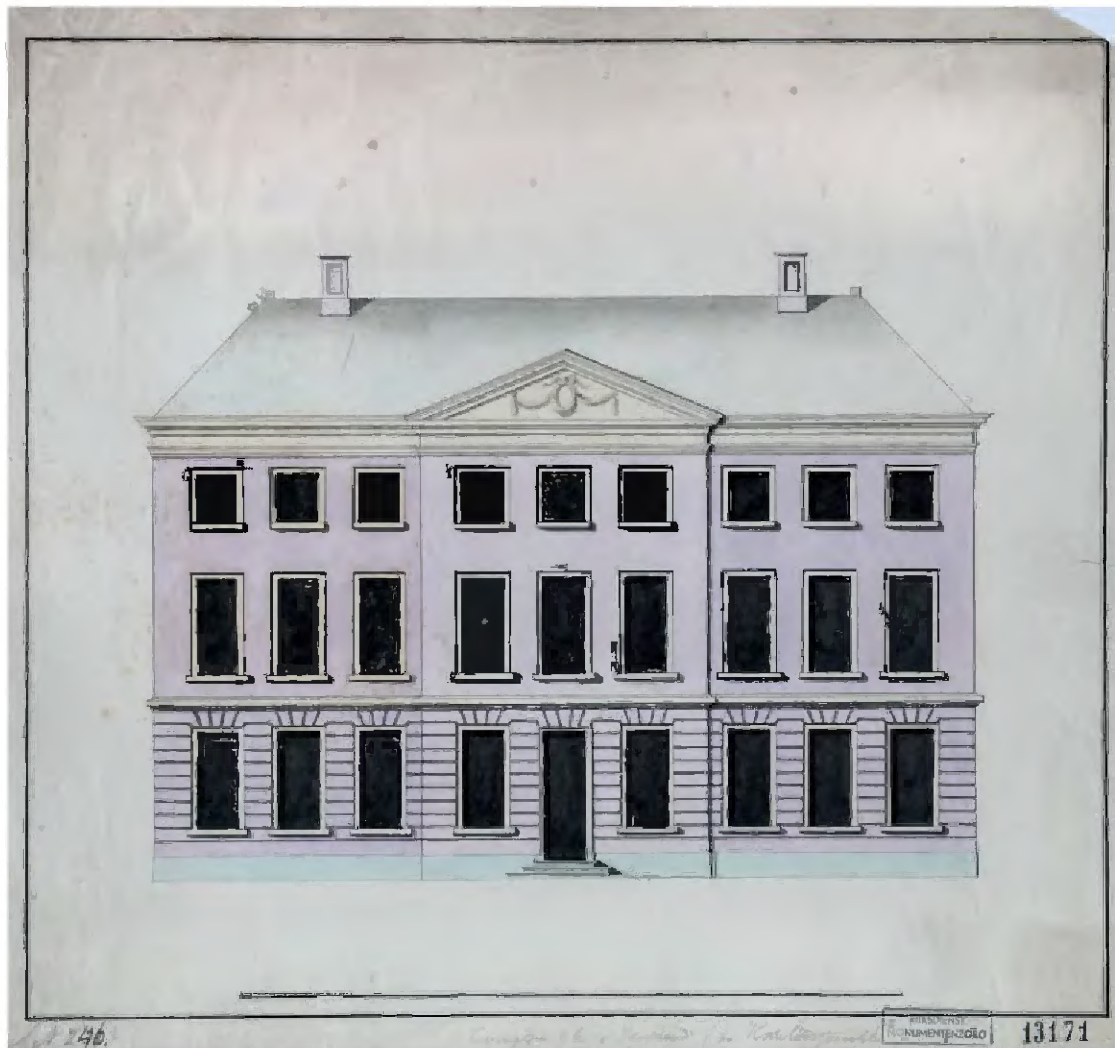
De plannen waren opnieuw van de hand van Govert van der Linden, die dit keer de hulp inriep van architect Gunckel (zie hierna). Bij de verbouwing kreeg de Hofpoort zijn huidige doorgang met een zorgvuldig gemetselde blokvorm in baksteen en een terugliggende laag tussen de blokken. De opening aan de Binnenhofzijde wordt afgesloten door een zogeheten Florentijnse boog.³³ Ook kreeg de poort een voor de achttiende eeuw karakteristieke helmvorm (gewijzigd vóór 1879).

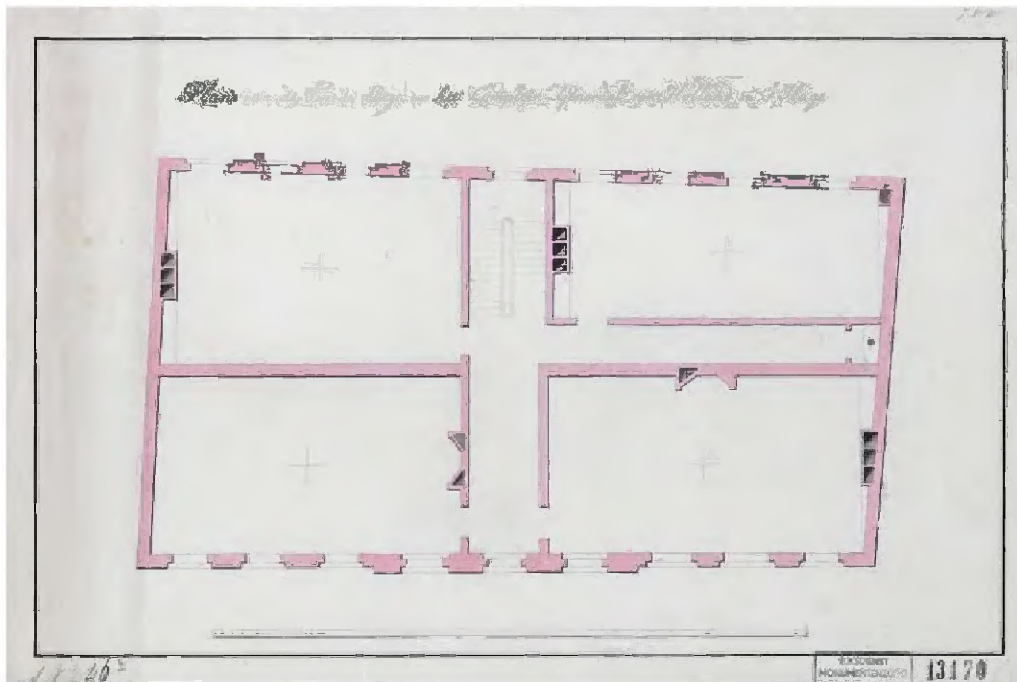
54 Tekening van de voorgevel en de plattegrond van de begane grond van het Comptoir-Generaal. (Herkomst: Hennis 1987a, afb. 4)

³² Die deur zelf heeft een rechte omlijsting. In de tekening staat hij niet op de huidige plaats en werd de kluis van opzij door middel van een opening met segmentboog omsloten. De huidige ijzeren deur dateert dus niet uit 1777, maar zal waarschijnlijk later in de achttiende eeuw zijn aangebracht.

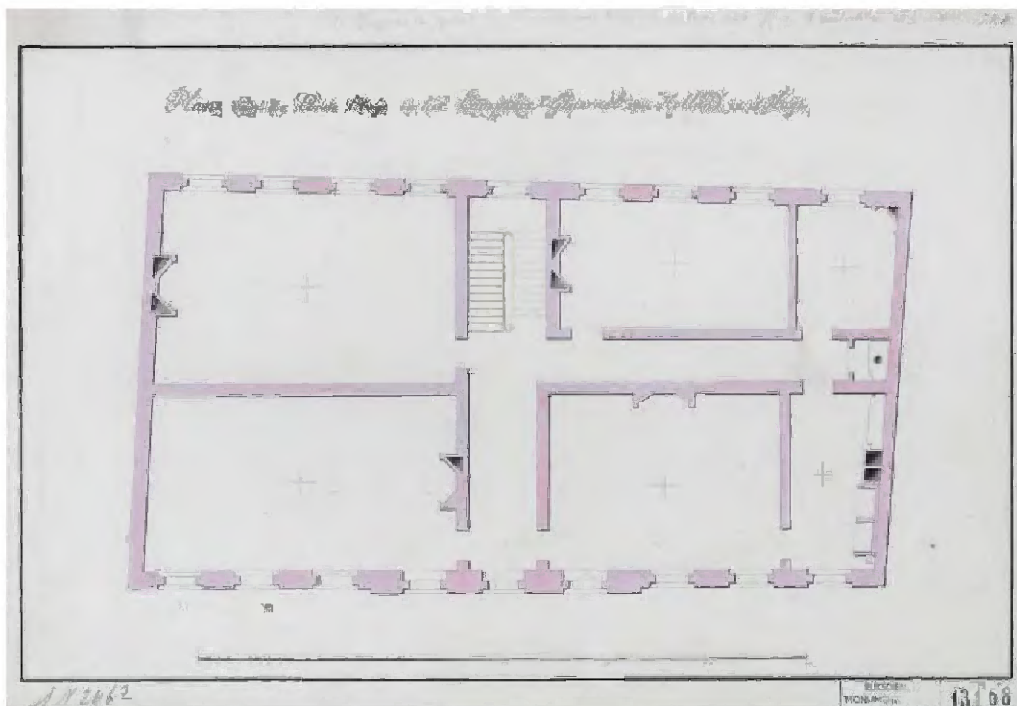
³³ Waarbij de binnenboog segmentvormig is en de buitenboog spits van vorm. Opmerkelijk is dat er in Den Haag in die tijd nog gemetseld wordt met klezoren op de hoek, wat elders in het land al bijna een eeuw niet meer het geval was.

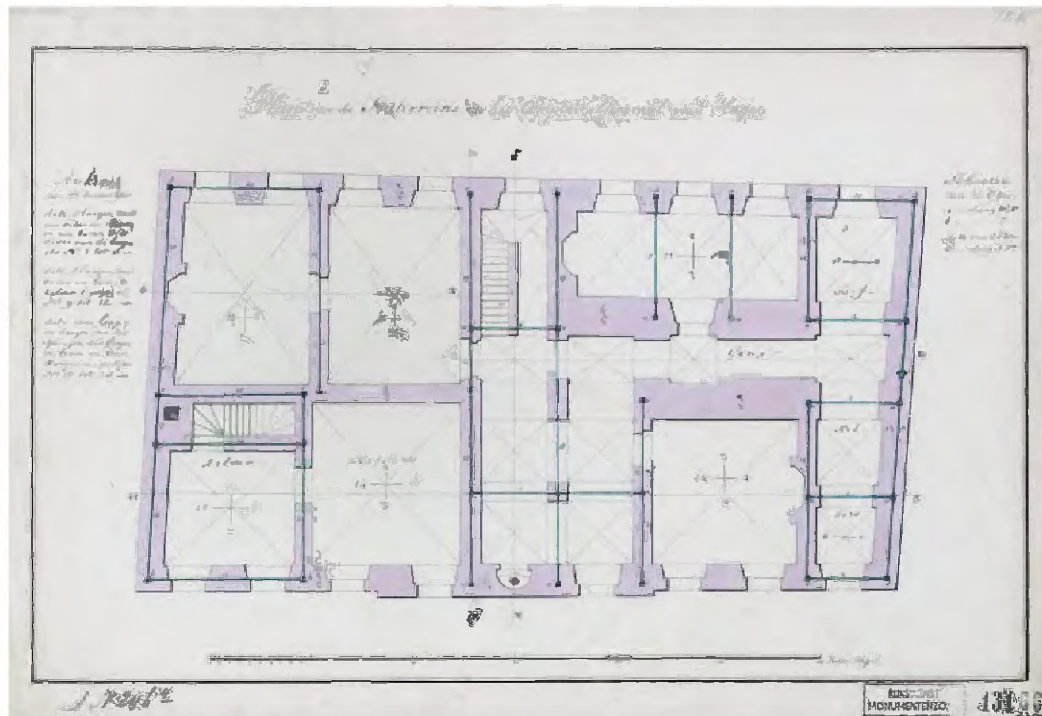
55 Eerste ontwerp voor de gevel van het Comptoir-Generaal uit 1777, iets smaller dan uiteindelijk gerealiseerd en met vier schoorstenen op het dak. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. A1-0001246-1)

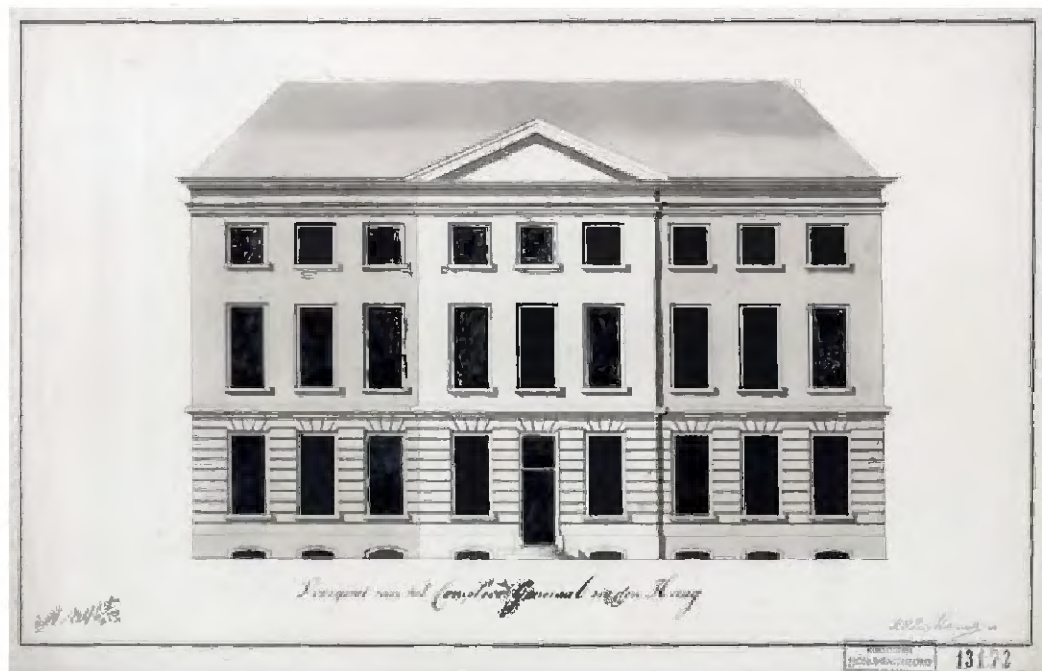
56 Plan voor de tweede étage van het Comptoir-Generaal. De twee grote kamers aan de voorzijde hebben een schouw. Het toilet is aan het einde van de gang. Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0003/AN 246-2)

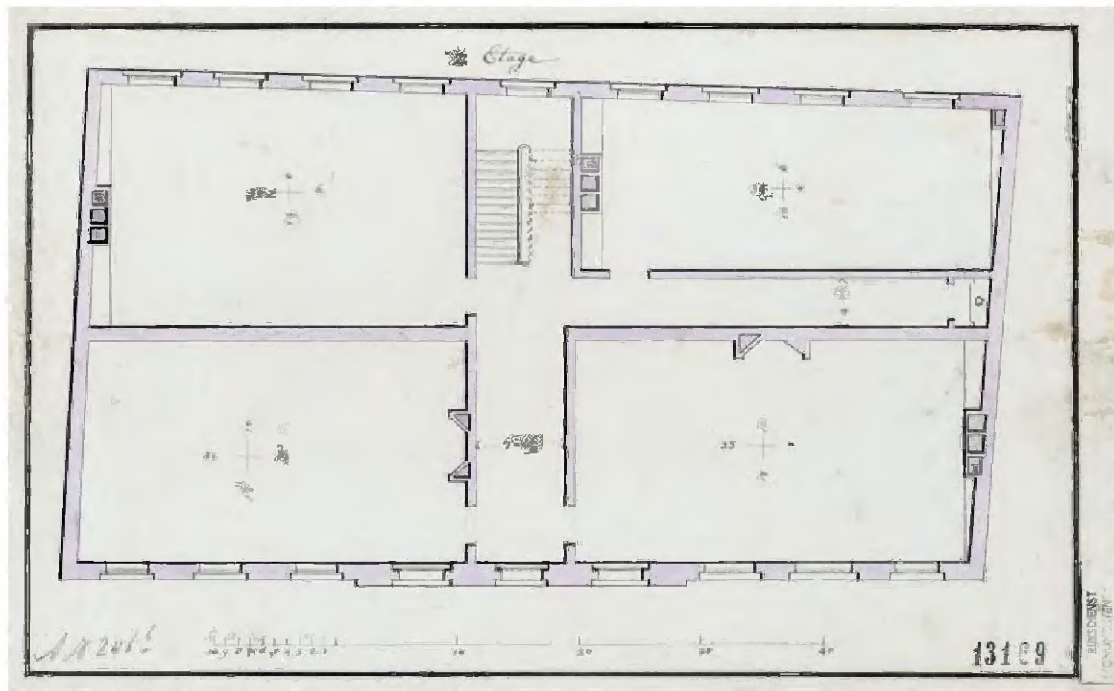
57 Plan voor de eerste etage van het Comptoir-Generaal. De vier kamers hebben alle een schouw. Het toilet is aan het einde van de gang (westzijde). Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0004/AN 246-3)

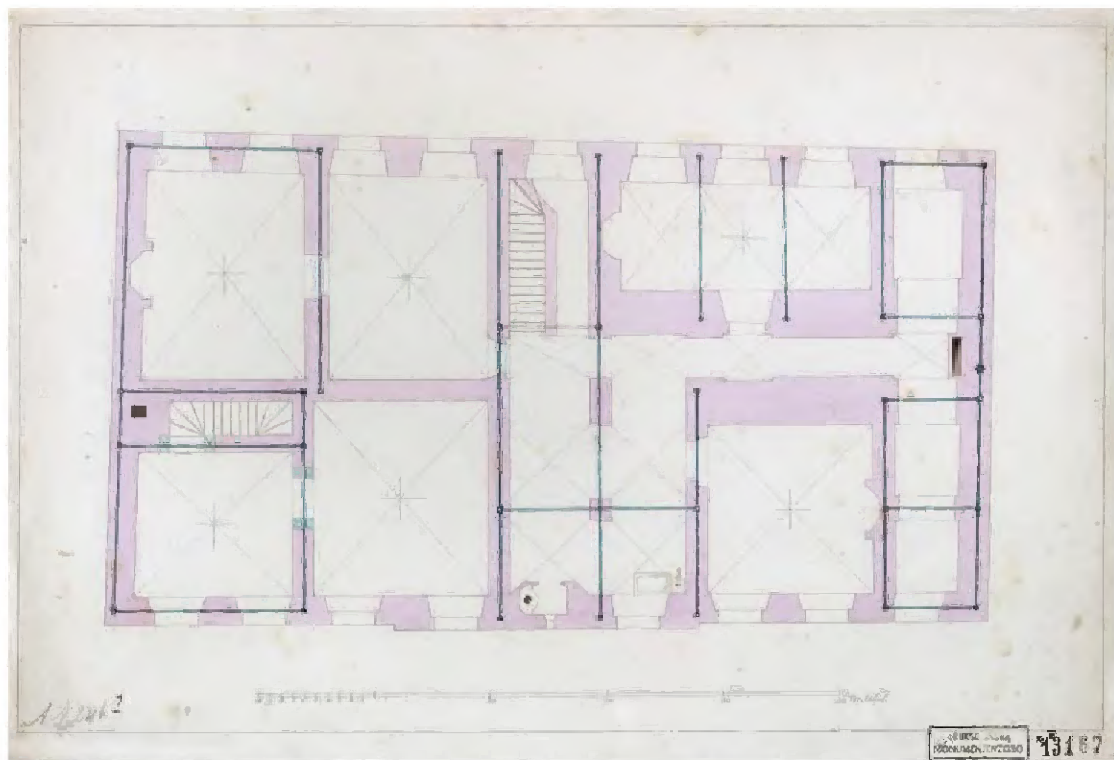
58 Plan voor het souterrain van het Comptoir-Generaal, met ingeschreven de functies van enkele van de ruimten. Interessant is de secundaire trap, die nu verdwenen is. Het noorden is onder. Er zijn lijnen van de doorsneden aangegeven. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0005/AN 246-4)

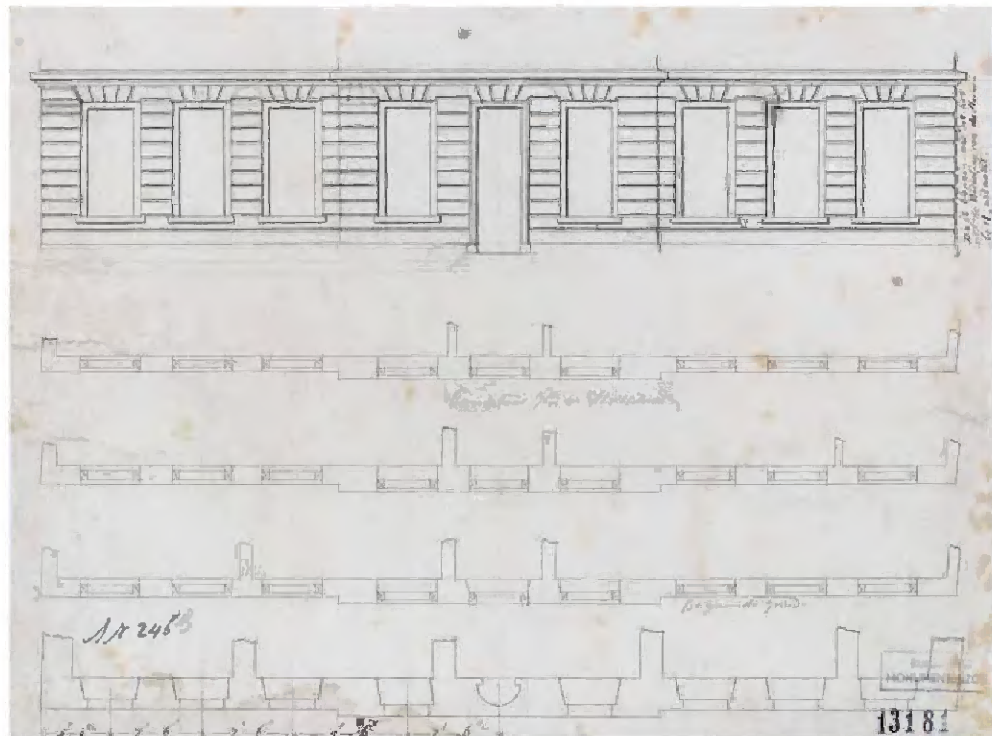
59 Het definitieve ontwerp voor de gevel ter breedte van $7\frac{1}{2}$ Rijnlandse voet uit 1777. Ook is hier al te zien van sierschoorstenen op het dak. Gesign. R.P. van Alderwerelt, gedat. 1693 (kopie). (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0002/AN 246-5)

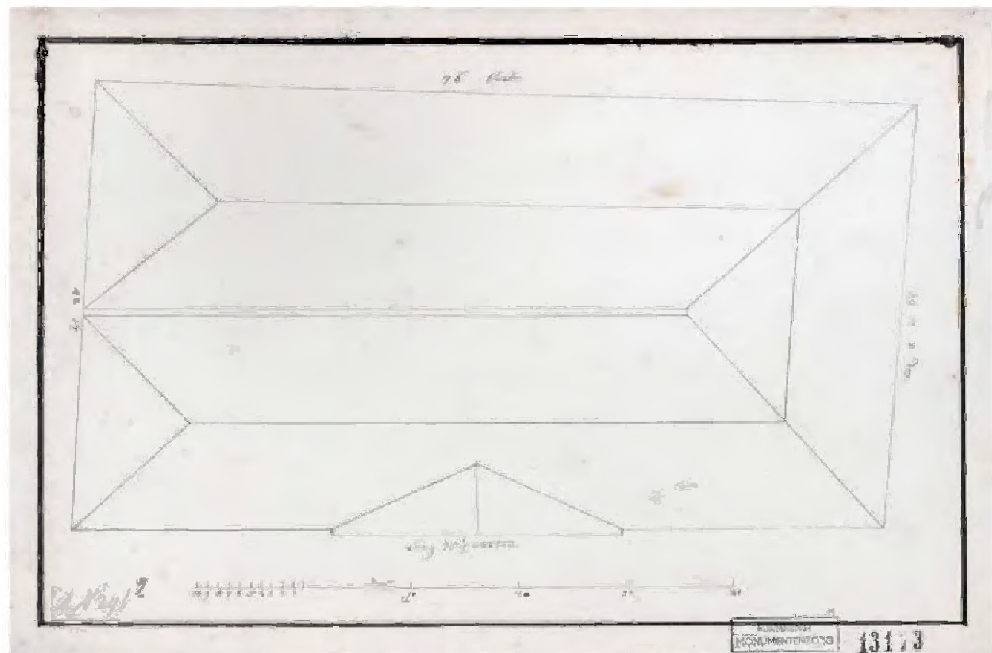
60 Definitief ontwerp van de tweede etage uit 1777, dat niet afwijkt van het eerdere ontwerp. Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0006/AN 246.7)

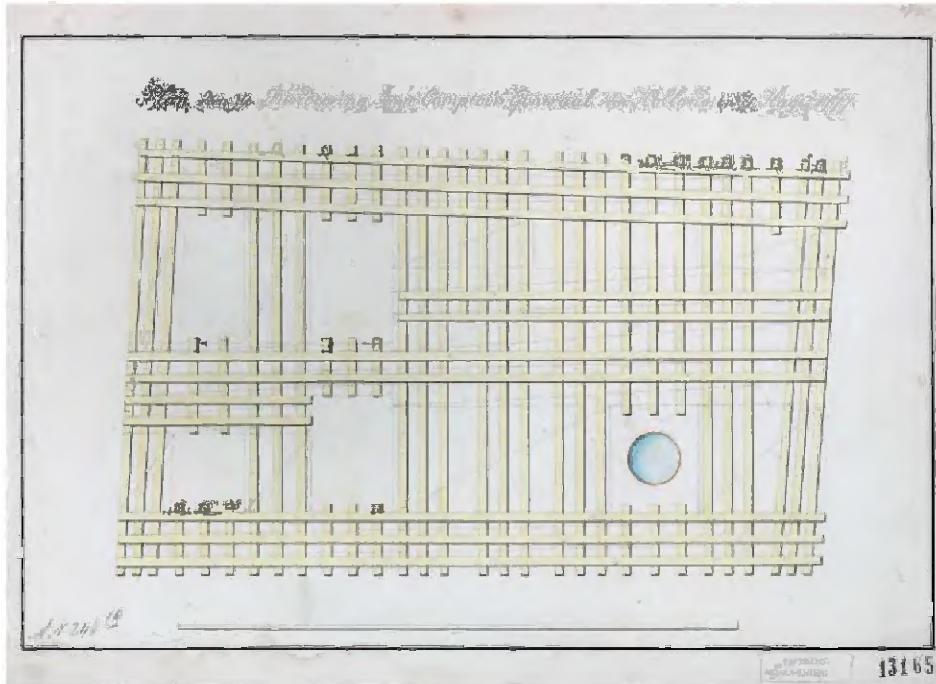
61 Definitief ontwerp van het souterrain, dat niet afwijkt van het eerdere ontwerp, op de plaats van het toilet tegen de noordgevel na. Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0006/AN 246.7)

62 Opstand van de begane grond en de doorsneden van de gevels op de verschillende bouwlagen, deels met ingeschreven voetmaten. Definitief ontwerp. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0008/AN 246-8)

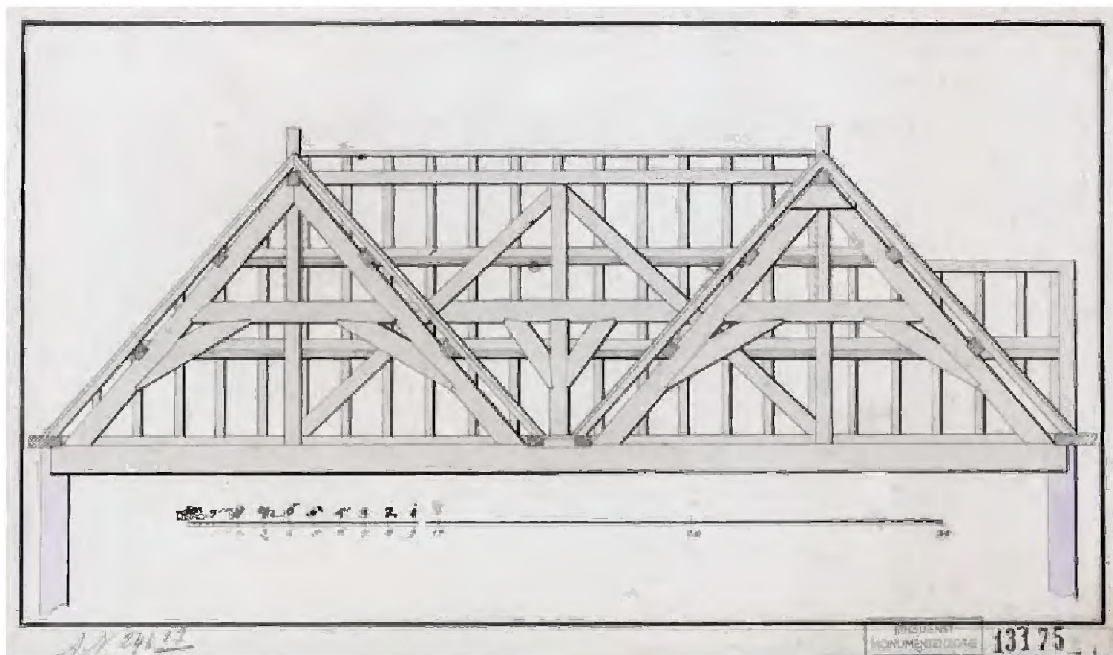
63 Plattegrond van het dak met aangegeven de hoofdmaten, 75 $\frac{1}{2}$ Rijnlandse voet voor de voorgevel en 76 voet voor de achtergevel. Definitief ontwerp. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0008/AN 246-9)

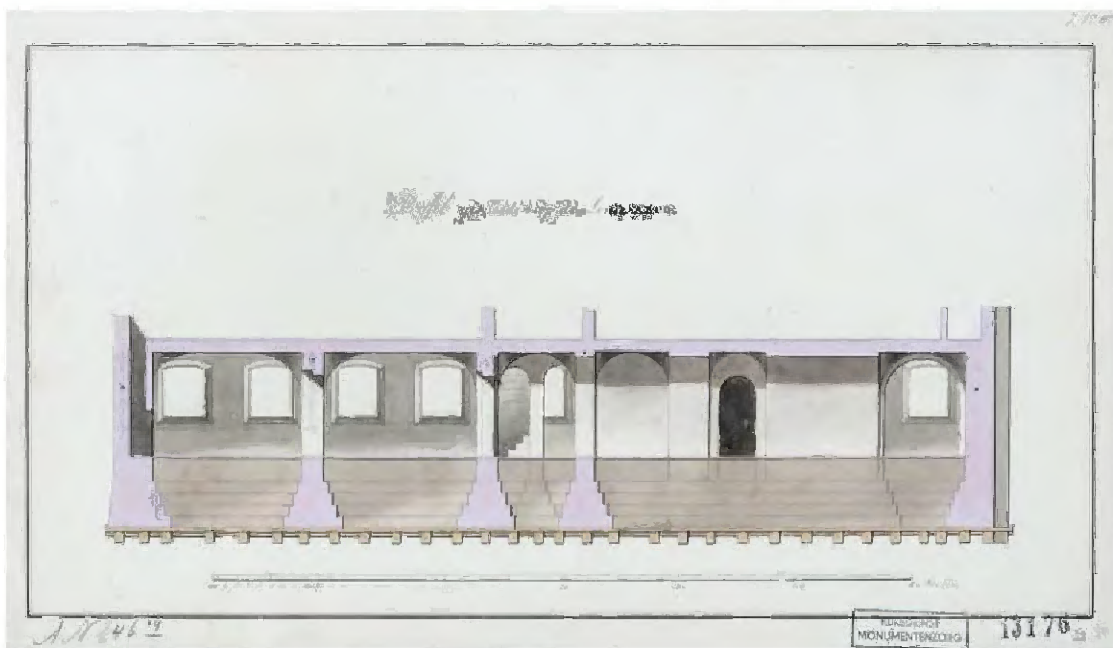
64 Plattegrond van de fundering van het Comptoir-Generaal. De rechtsonder aangegeven put is niet gerealiseerd. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0009/VAN 246-10)

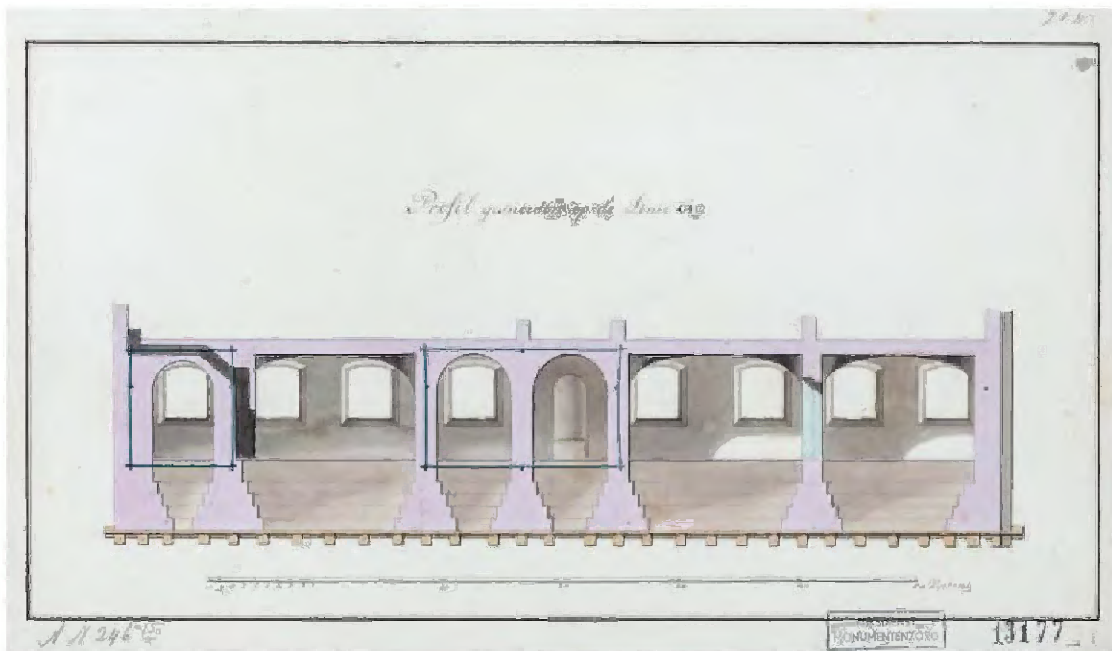
65 Doorsnede van het Comptoir-Generaal over de lijn L-F (de ingang en de trap). De voorgevel is links. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-001/VAN 246-11)

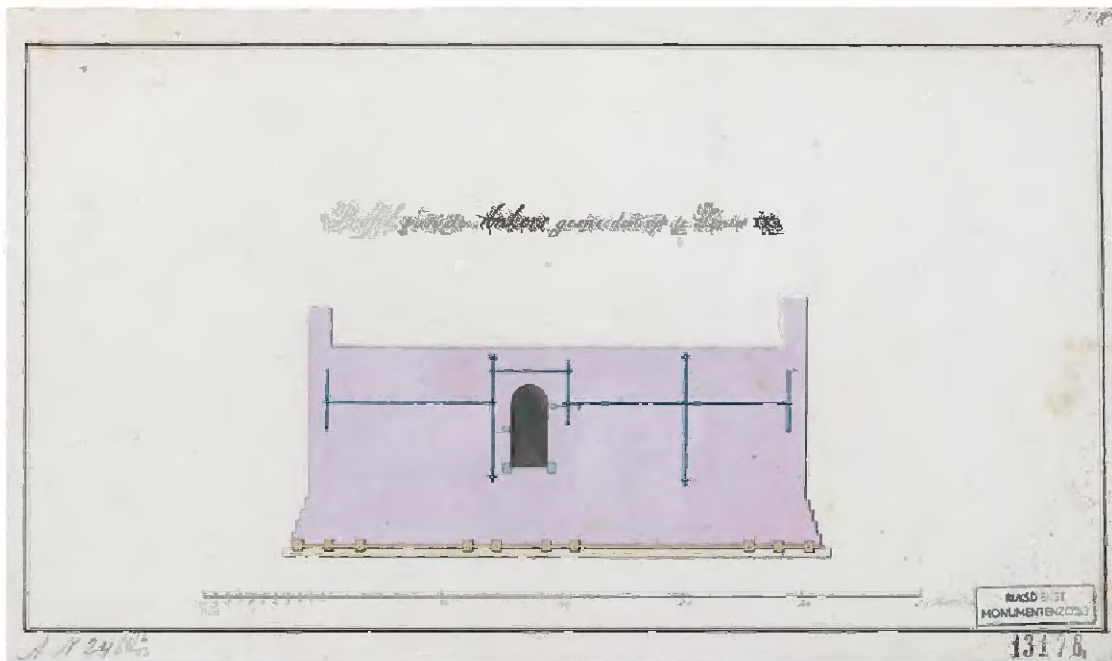
66 Doorsnede van de kappconstructie, gezien naar het westen, waar deze kappconstructie omloopt. De constructie heeft de vorm van een enkel spant met tot in de nok doorlopende zijbanen. (Hebbonet Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0013/AN 246-13)

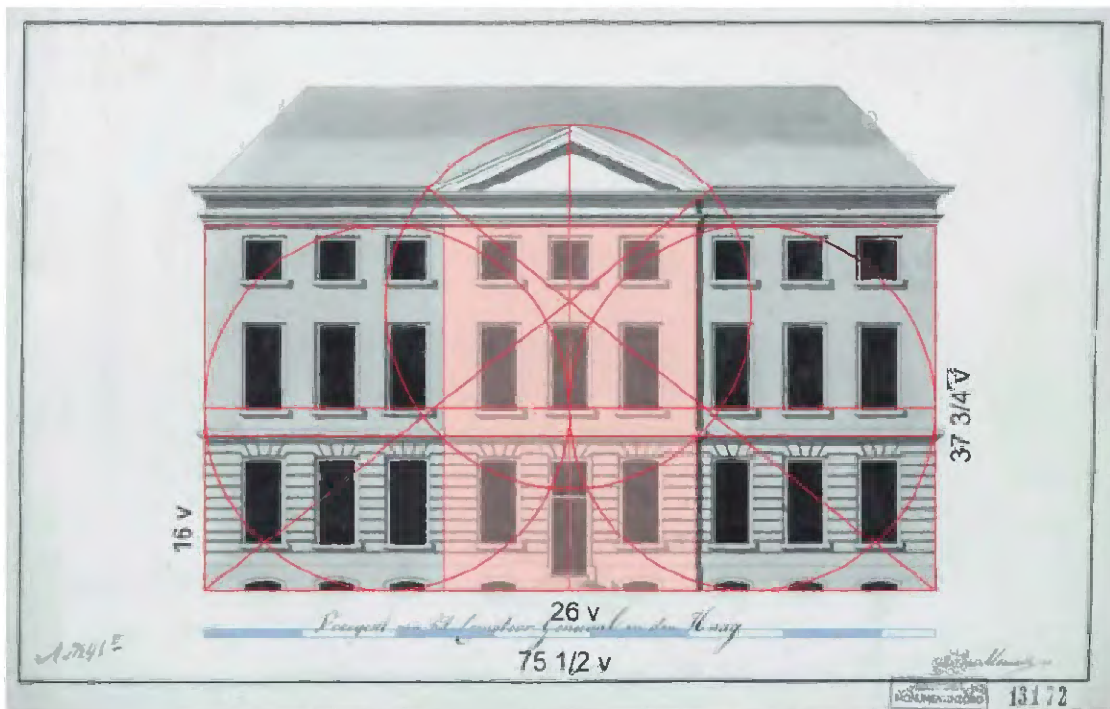
67 Lengtedoorsnede van het souterrain volgens de lijn AB en CD. (Hebbonet Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0014/AN 246-14)

68 Lengtedoorsnede van het souterrain volgens de lijn GH. In tekening zijn ook de versterkende ijzeren ankers aangegeven. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0015/AN 246-16)

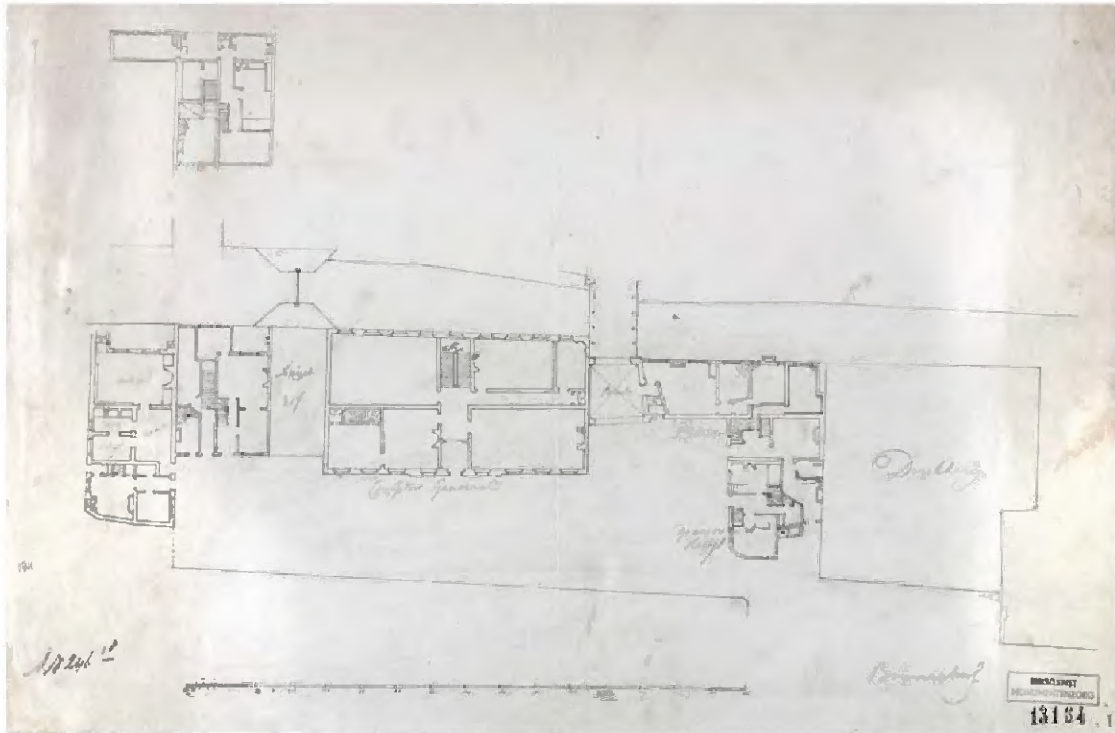
69 Dwarsdoorsnede van het souterrain (met ankers aangegeven) volgens de lijn LR, net naast de trap. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0016/AN 246-16)

70 Tekening uit 1777 van de gevel van het Comptoir-Generaal met een vereenvoudigd proportieschema waaruit blijkt dat de gevel twee keer zo breed is als hoog. (10.2.e Wob, zie afb. 59)

71 Gevelaanzicht van de vernieuwing van de Hofpoort en het Pumpgebouw uit 1779. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. AT-0017/AN 246-17)

72 Plattegrond uit 1779 met de begane grond van het Comptoir-Generaal. Links daarnaast het toenmalige ledige erf en verder links het Goudsmidskeurhuis (met er boven de verdieping getekend) en een deel van de vleugel van Willem van Oostervant. Rechts van het Comptoir-Generaal de oude situatie van het Pompgebouw met het huis van de Provost, dat behouden bleef. Het naastgelegen huis van de landsdrukker werd gesloopt ten behoeve van de nieuwe rooilijn en de pomp (verg. afb. 73). (Herkomst: Beeldbank RBO, inv. nr. AT-0018/ANL 246-18)

73 Plattegrond uit circa 1779 met ingetekend de zichtlijn vanaf het Binnenhof op de Hofpoort en met in kleur ingetekend twee varianten van de nieuwe bebouwing. De variant in bruin, waarbij ook de plaats van de pomp is aangegeven, werd uiteindelijk gerealiseerd. (Uit: Heijenbrok & Steenmeijer 2012)

3.9 Plannen voor de Nieuwe Vleugel

Voor het nieuwe Stadhouders Hof zal ongetwijfeld aan Pieter de Swart als ontwerper zijn gedacht, maar hij was al in 1772 overleden. Daarom benaderde men Friedrich Ludwig Gunckel.³⁴ Hij was onder meer in 1770-1772 als assistent van De Swart betrokken bij de verbouwing van de Hofkapel aan de andere zijde van het Binnenhof.

Van het ontwerp voor het Nieuw Stadhouders Kwartier zijn diverse sets tekeningen bekend. In het Nationaal Archief bevindt zich een set van 14 bladen onder nr. 299, met daarbij de bestaande toestand van de eerste en tweede verdieping van het oude Stadhouders Kwartier en de begane grond en de verdieping van het Hof van Albemarle (afb. 74 e.v.). Ook bevat de set de ontwerpen voor het NSK met onderschriften in het Frans en in het Nederlands. In het 'Nederlandse' ontwerp is er sprake van de bouw van een nieuwe hoofdwacht gesitueerd recht voor de voorgevel van de Ridderzaal. Uiteindelijk bracht men de hoofdwacht (of Corps du Garde) in het voorste deel van het NSK onder, met links daarvan de kamer voor de officieren.³⁵ In de doorsnede wordt de gevel van hoofdwacht afgebeeld en een doorsnede over de geplande nieuwbouw, maar zonder overkluizing van de Beek.

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) bevindt zich een tweede set tekeningen uit 1777 (AN 232-1 e.v./AT-0019 e.v./zie afb. 88 e.v.). Deze set tekeningen is meer uitgewerkt en als extra is ook de westelijke begrenzing vormgegeven met de bijbehorende aansluiting op het Hof van Albemarle. Extra is hier ook het appartement voor de stadhouder dat in de hoek tussen het oude en het nieuwe Stadhouders Kwartier gesitueerd werd (afb. 96, afb. 97). Ook het keukendeel met bovenliggende vertrekken aan de zijde van de Hofweg en gebouwd tegen de oostmuur van het Hof van Albemarle, dat in 1789 alsnog aan het complex is toegevoegd, kreeg apart aandacht (afb. 98). Ook bevinden zich in de tekeningenset de verdere uitwerking van de detaillering van de kap boven de balzaal en van de colonnade aan de Binnenhofzijde.

Eveneens bij de RCE wordt een derde set tekeningen bewaard onder de nummers VE-1409-VE-1429 (afb. 106 e.v.). Het gaat daarbij overwegend om interieurontwerpen. Tevens wordt de detaillering gegeven van een van de bogen op de begane grond en een van de vensters op de bel-etage (afb. 105, afb. 106). De interieurontwerpen betreffen onder meer de wandgeledingen van onder andere de grote eetzaal en van een derde antichambre. In de doorsnede worden de kappen van het representatieve deel afgebeeld, evenals de overkluizing van de Beek en de achterbouw.

De datering van de plannen in het Nationaal Archief wordt op 1776 gesteld; de sloop van de lange galerij in 1780. In 1782 stellen C.J. van der Graeff en Gunckel een projectplan op waarin opgenomen een plan voor de *decoratiën der zaalen en Vertrekken voor*

³⁴ Ook wel als Gunkel geschreven. Hij werd in 1743 geboren in Krefeld in het kleine Duitse vorstendom Nassau-Weilburg. Hij volgde een opleiding bouwkunde in Giessen en Parijs. Vermoedelijk in 1767 kwam hij voor het eerst naar Den Haag, waar hij ging werken als assistent van de stadhoudersarchitect Pieter de Swart. Na de dood van De Swart was hij de voornaamste architect van de Oranjes. Van zijn bezigheden na 1795 is weinig bekend. In 1807 was hij waarschijnlijk betrokken bij een verbouwing van het paleis Noordeinde in Den Haag. Zijn meest ambitieuze project uit deze periode was een ontwerp voor een dubbelkerk op Het Loo bij Apeldoorn in 1810. Dat ontwerp werd nooit uitgevoerd. Hij overleed in 1835 in Den Haag.

³⁵ Het is niet duidelijk of er een relatie bestaat met de ongeveer in dezelfde tijd gebouwde Hoofdwacht op Buitenhof 17.

de distributien der bel etage van den Nieuwen Bouw van het Stadhouders Quartier.³⁶

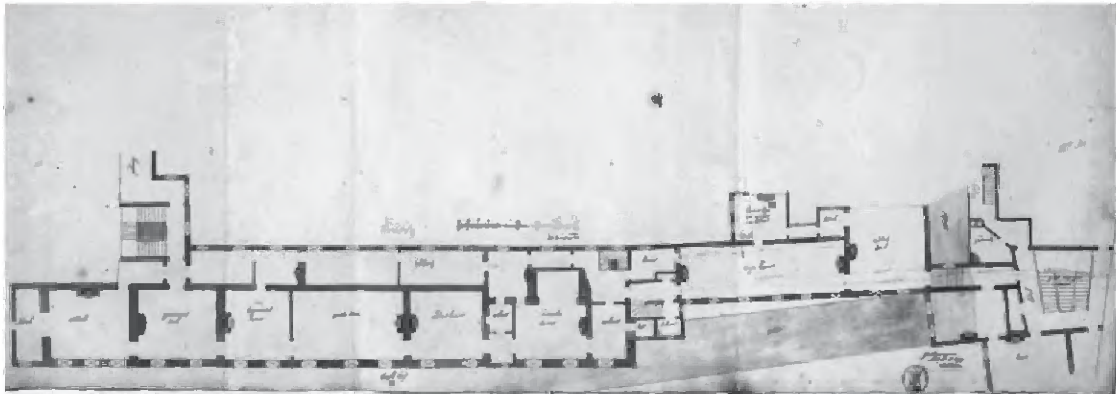
Dit uiteindelijke plan uit 1782, dat op enkele wijzigingen na zo is uitgevoerd, omvatte op de begane grond de al genoemde hoofdwacht en daarachter de voorraadruimtes, en bij het rechter avant-corps bevinden zich de vestibule en de toegang tot de hoofdtrap. Op de overkluizing staat de tweede trap. Deze trap is uiteindelijk iets verder zuidwaarts geplaatst met een kabinetje over de Beek (afb. 95). Bij de kleine open plaats aan de oostzijde bij het Avant-corps aldaar bevond zich de diensttrap. Deze is met een 'Gang uit de Keukens na de Zaaln booven' verbonden met het keukendeel aan de andere kant van de overkluise de beuk.

Op de bel-etage kwam aan de zijde van de binnenplaats de 'grote zaal' (balzaal) en aan de voorzijde de grote eetzaal, rechts geflankeerd door de kleine eetzaal. In de beide avant-corps kwamen antichambres (rechts de 'Seconde Antichambre'). Aan de linker zijde van de overkluise de Beek (binnenplaats) kwam vermoedelijk de schenkruimte voor de grote zaal. De achtervleugel bood onderdak aan de belangrijkeren personen van de hofhouding, waaronder de hofmeester en de hofmaarschalk aan de zijde van de binnenplaats en in de drie vertrekken aan de zijde van de Hofweg.

Op de tweede verdieping kwamen aan de voorzijde twee grotere en twee kleinere appartementen. De beide grotere lagen aan de voorzijde en deels in het rechter avant-corps. De beide kleinere kwamen in het linker avant-corps en tussen de trap en de vide van de balzaal. Ook in de achtervleugel kwamen vier appartementen.

Zoals gezegd kwam aan de westzijde het appartement van de stadhouder met een souterrain met twee kelders ter weerszijden van de gang met (dienst)toegang naar het Buitenhof. Op de begane grond bevonden zich vertrekken ter weerszijden van de middengang met een aansluitende keuken met trap naar de kelder. Vermoedelijk huisde hier de kamerheer van de stadhouder. Deze gang liep met een haakse bocht door naar het Hof van Albemarle, en had halverwege de gang boven de overkluizing van de Beek een toilet. Dat toilet vormde het spiegelbeeld van de uitgebouwde toilet van het representatiedeel van het NSK aan de andere kant van de overkluise de Beek. Op de bel-etage kwam aan de noordzijde de 'Premiere Antichambre' met aansluitend het vertrek van de lijfwacht, een kabinet voor de brigadier en een schenkruimte. Ook hier kon via de gang het uitgebouwde toilet bereikt worden. De tweede verdieping omvatte een portaal, twee voorvertrekken en een slaapkamer. Dat deel stond in verbinding met het linker appartement in het representatieve deel. Deze delen samen zouden mogelijk de privé-vertrekken van de stadhouder omvatten. Ook hier was via de gang het toilet boven de overkluise de beek bereikbaar.

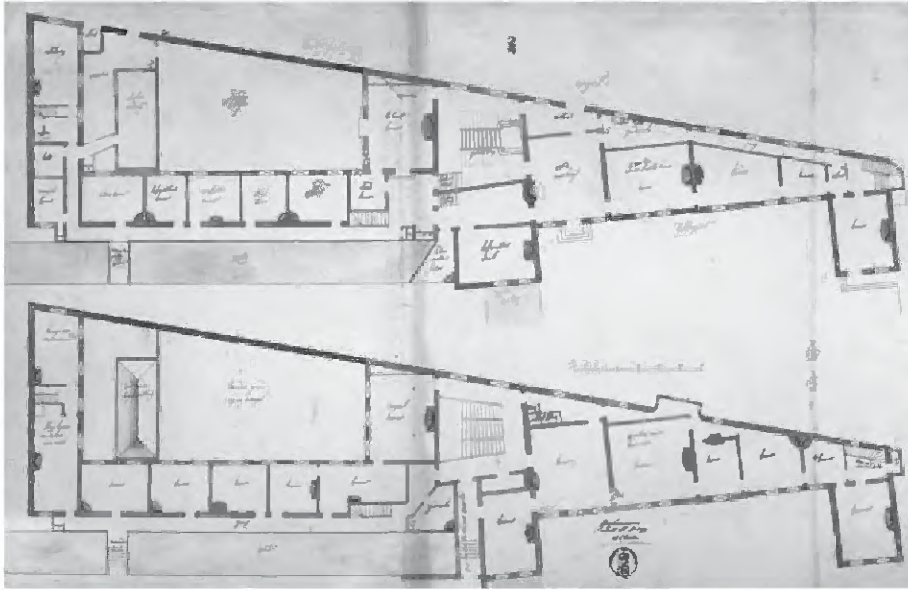
³⁶ Rosa de Carvalho, *1800-1801*, 24.

74 Plattegrond van (een deel van) de eerste verdieping van het oude Stadhouderskwartier met rechts van de trap in het midden de 'lange kamer' als verbinding met het Hof van Albemarle (waarvan de karakteristieke trap zichtbaar is). Het noorden is links. (Herkomst: NA)

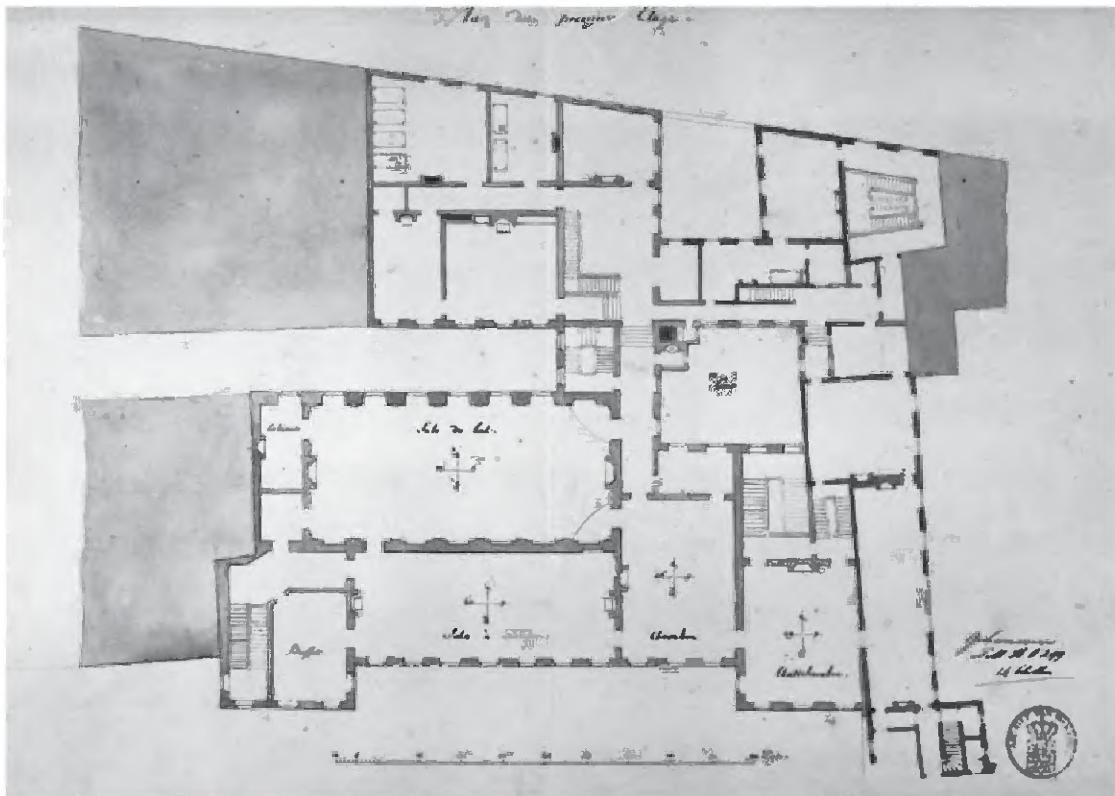
75 Plattegrond van de tweede verdieping van het oude Stadhouderskwartier met links de vleugel aan de Hofvijver. Op de plaats van de maatstok is bewust niet aangegeven de in 1652-1657 gebouwde vergaderzaal van de Staten van Holland (nu vergaderzaal Eerste Kamer). Uiterst rechts het dak van de lange kamer. Het noorden is links. (Herkomst: NA)

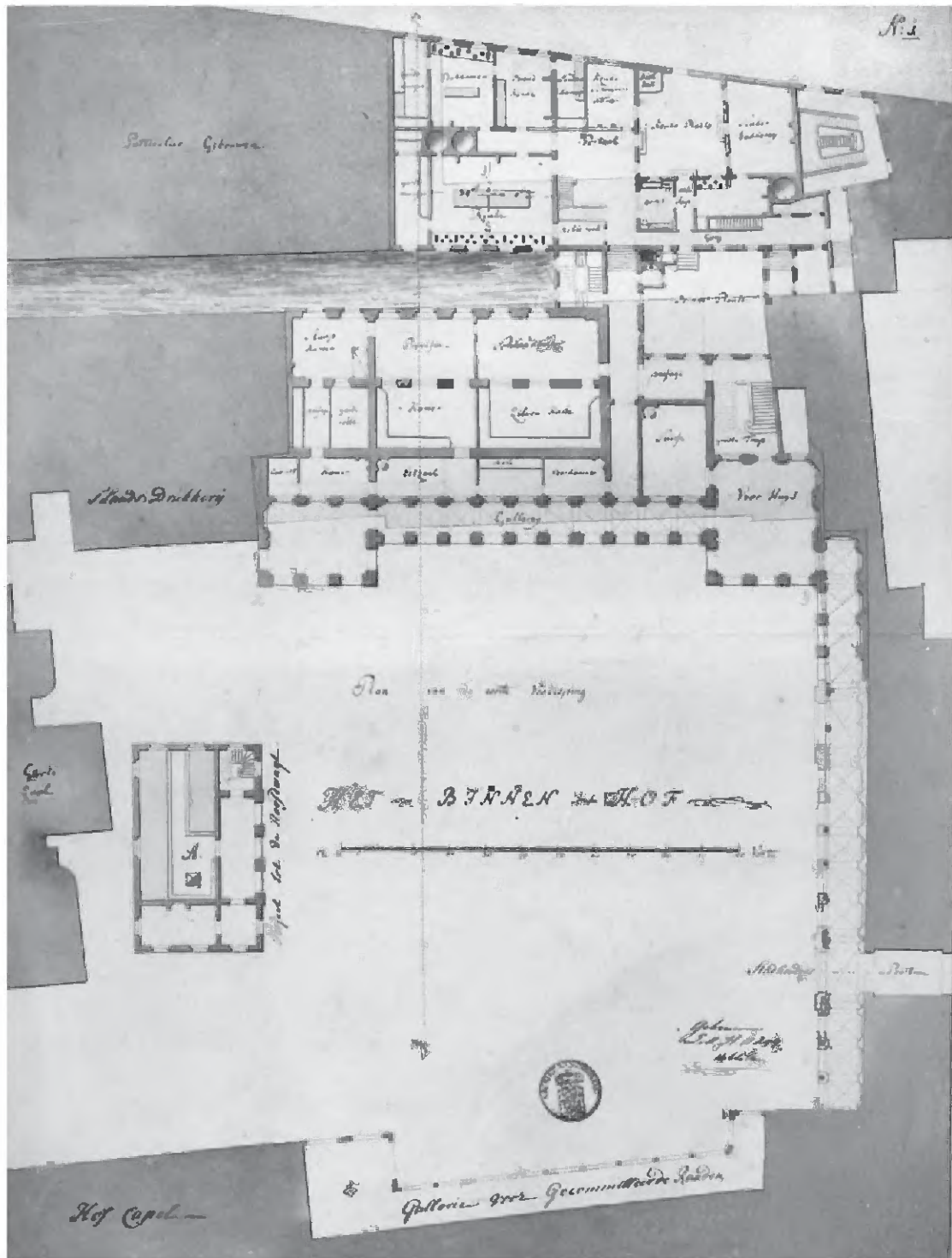
76 Plattegrond van het Hof van Albenarke met boven de begane grond en onder de eerste verdieping. Midden in de onderste plattegrond in het midden staat te lezen 'trap nae het Stadhouders Quartier' over de Beek. Het rechterdeel is het representatieve deel aan de zijde van het Buitenhof. Het linkerdeel is het dienstdeel met links van de 'tuijn' onder meer de 'mangelkamer', 'silverkamer' en 'suijkerbakkerij'. Enkele muren van dat dienstdeel worden gebruikt bij de bouw van het dienstdeel van het nieuwe Stadhoudelijk Hof. Het noorden is onder. (Herkomst: NA).

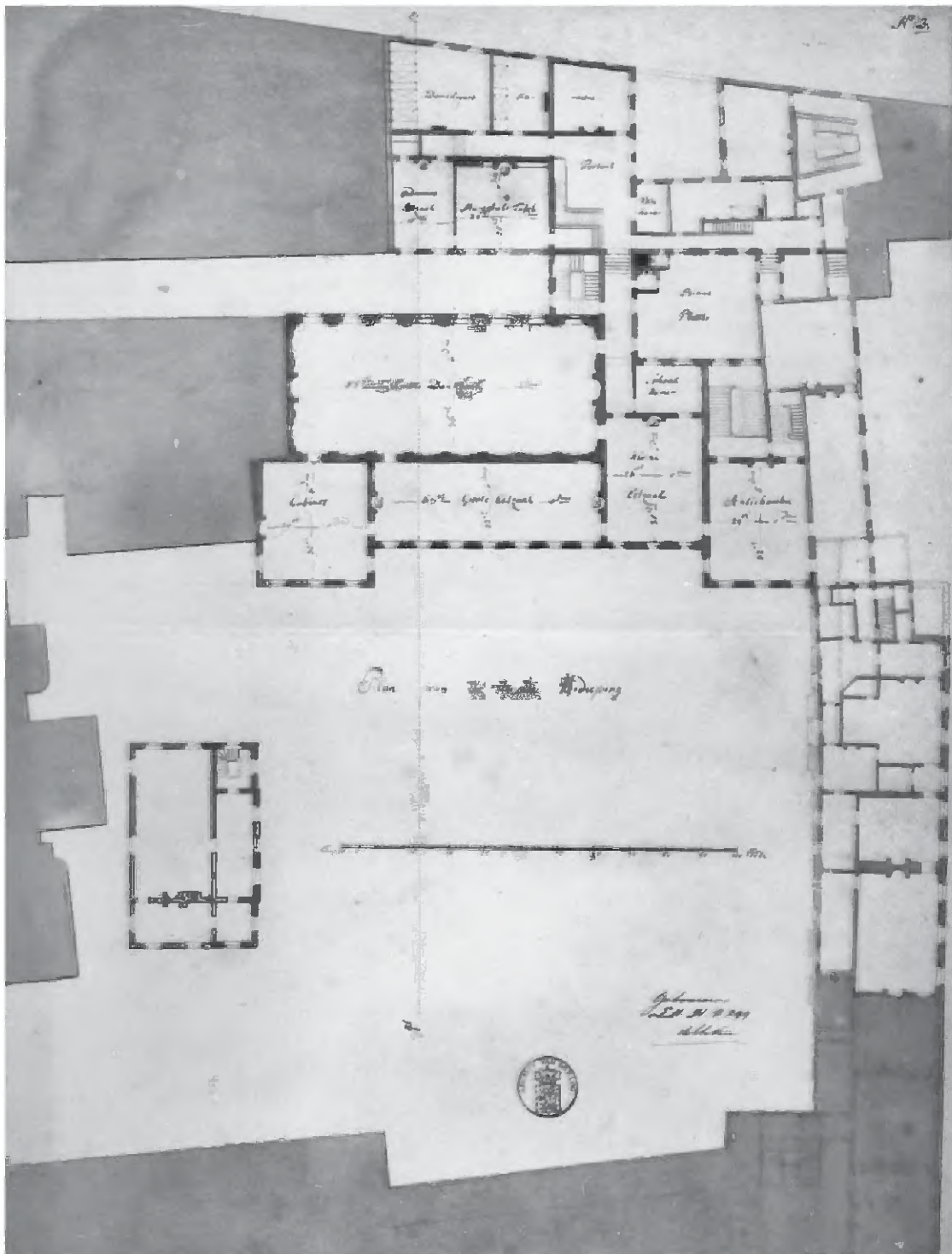
77 Plan van de begane grond van het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier met tekst in het Frans. Het tweede trappenhuis is boven de Beek gelegen. Rechtsboven is de hoofdtrap van het Hof van Albenarke zichtbaar. Het noorden is onder. (Herkomst: NA)

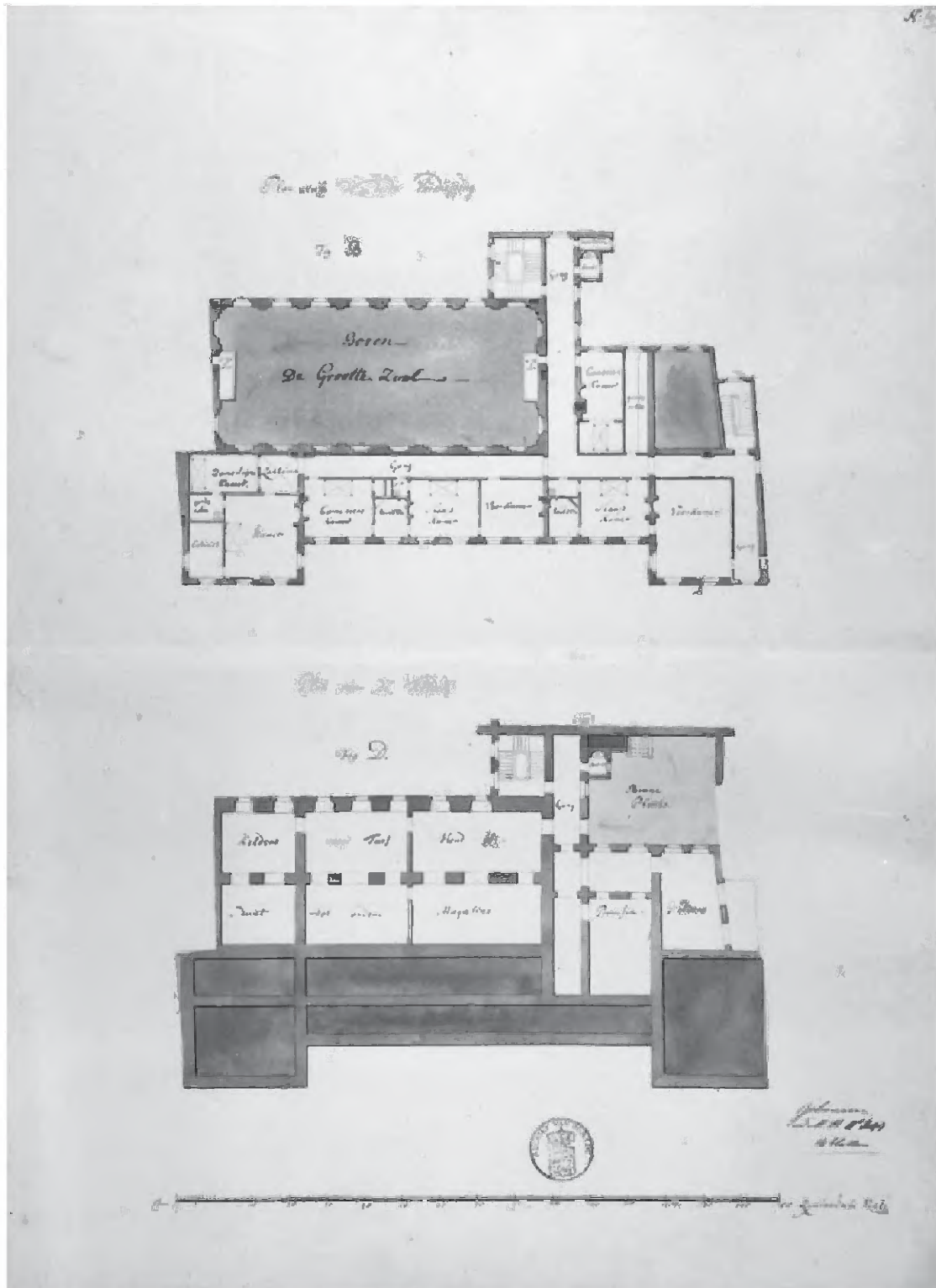
78 Plan van de eerste verdieping van het Nieuw Stathouderlijk Kwartier met tekst in het Frans. Het tweede trappenhuis is boven de Beek gelegen. Rechtsboven is de hoofdtrap van het Hof van Albemarle zichtbaar. Links van de balzaal is een kabinet gesitueerd, Het noorden is onder. (Herkomst: NA)

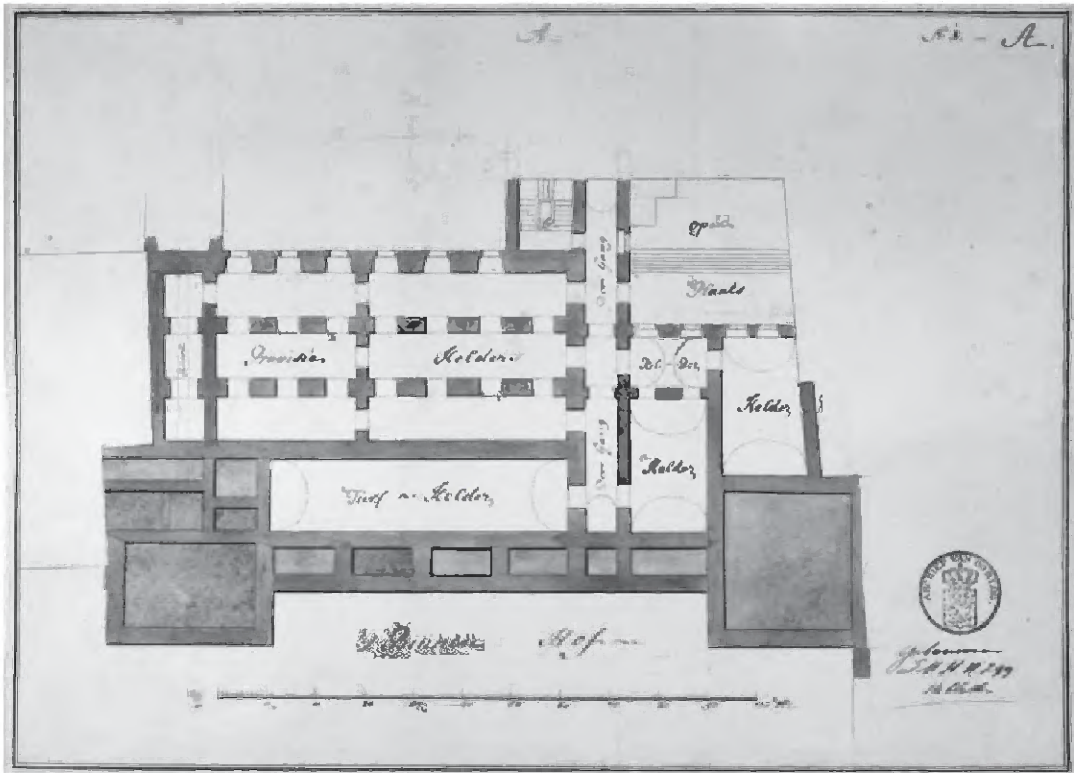
79 Plan van de eerste verdieping van het Nieuw Stadhouderlijk Kwartier (bedoeld wordt de begane grond dan wel souterrain) met tekst in het Nederlands. Het tweede trappenhuis is boven de Beek gelegen. Rechtsboven is de hoofdtrap van het Hof van Albemarle zichtbaar. Voor de Ridderzaal is een nieuwe Hoofdwacht gepland. Het noorden is onder. (Herkomst: NA)

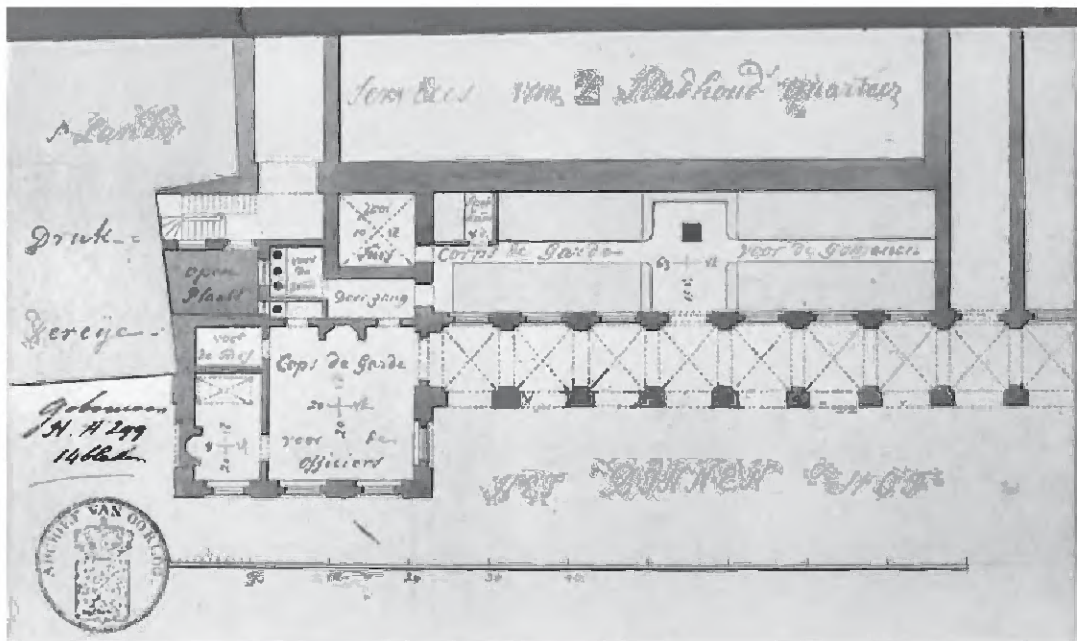
80 Plan van de tweede verdieping van het Nieuw Stathouderlijk Kwartier (bedoeld wordt de eerste verdieping) met tekst in het Nederlands. Het tweede trappenhuis is boven de beek gelegen. Rechtsboven is de hoofdtrap van het Hof van Albemarle zichtbaar. Het noorden is onder. (Herkomst: NA)

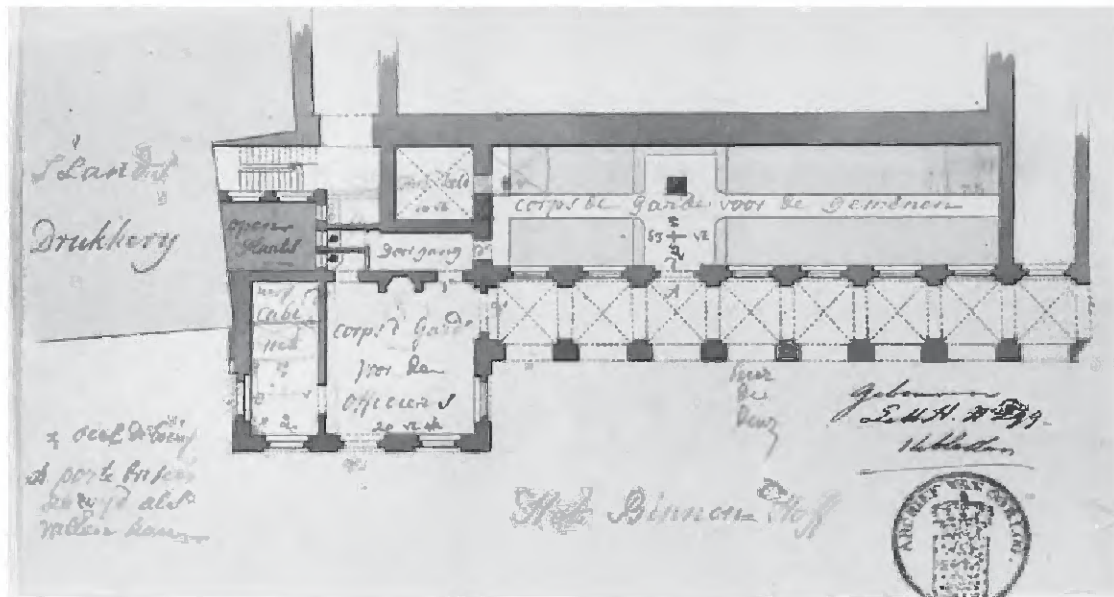
81 Boven: Plan van de derde verdieping (bedoeld wordt de huidige tweede verdieping) met vide van de balzaal en aan de voorzijde drie appartementen. Onder: Plan van de kelders (bedoeld wordt souterrain) voor provisie (rechts) en hout en turf (links). Het noorden is onder. (Herkomst: NA)

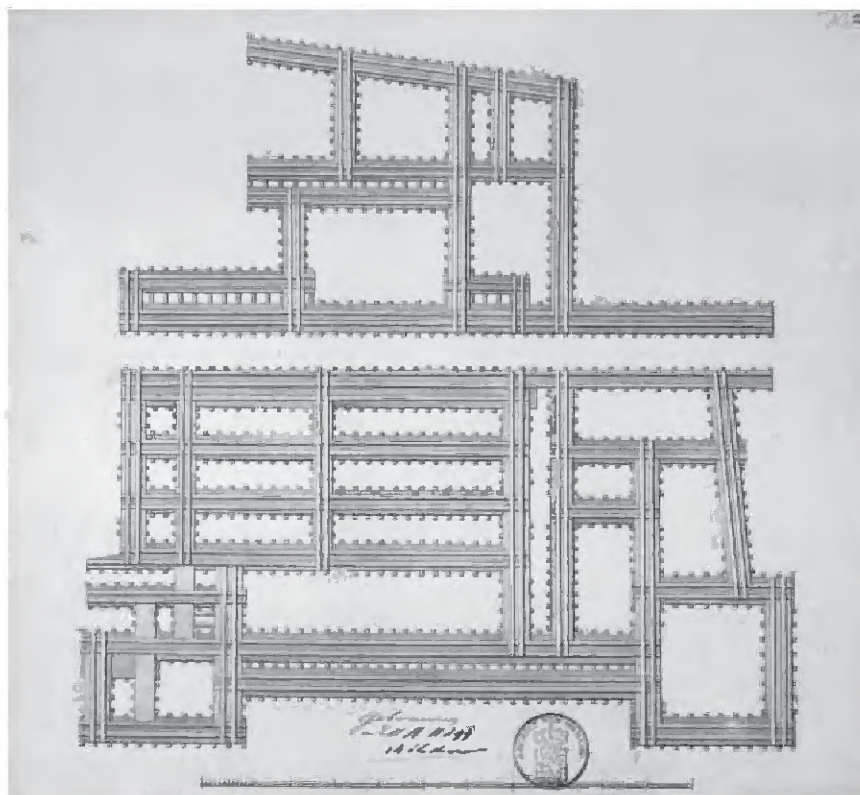
62 Variant op het plan voor het souterrain met een andere functie-indeling van de ruimten. Het noorden is onder. (Herkoms: NA)

63 Plan grondverdeel van het souterrain aan de voorzijde met in het linker avant-corps de ruimte voor de officieren van de Corps de Garde, toiletten, een open plaats en de diensttrap. Het noorden is onder. (Herkoms: NA)

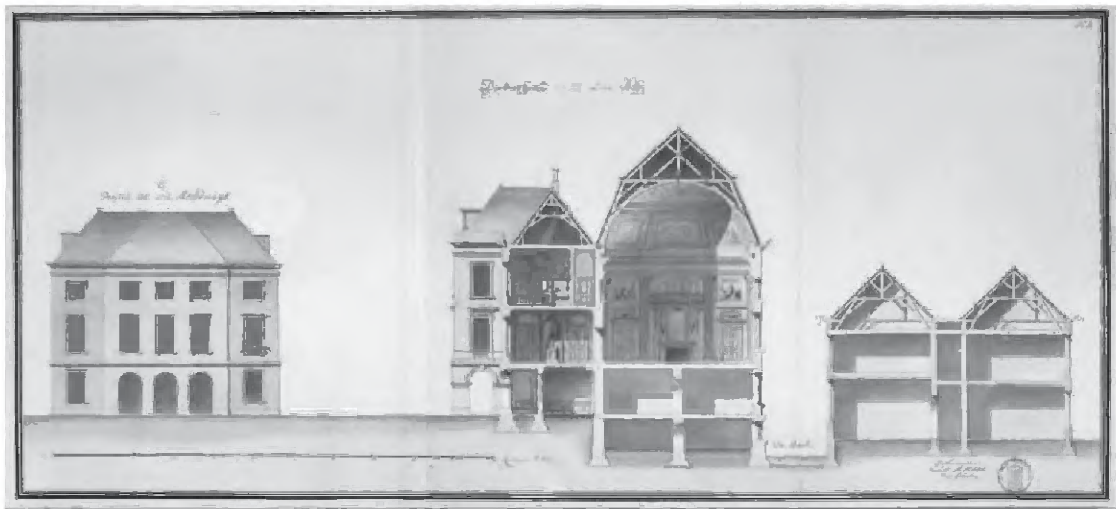
84 Plattegrond van hetzelfde deel met kleine verandering links van de ruimte voor de officieren waar een haardplaats is vervangen door een raam (in de huidige situatie zit er geen raam). Het noorden is onder. (Herkomst: NA)

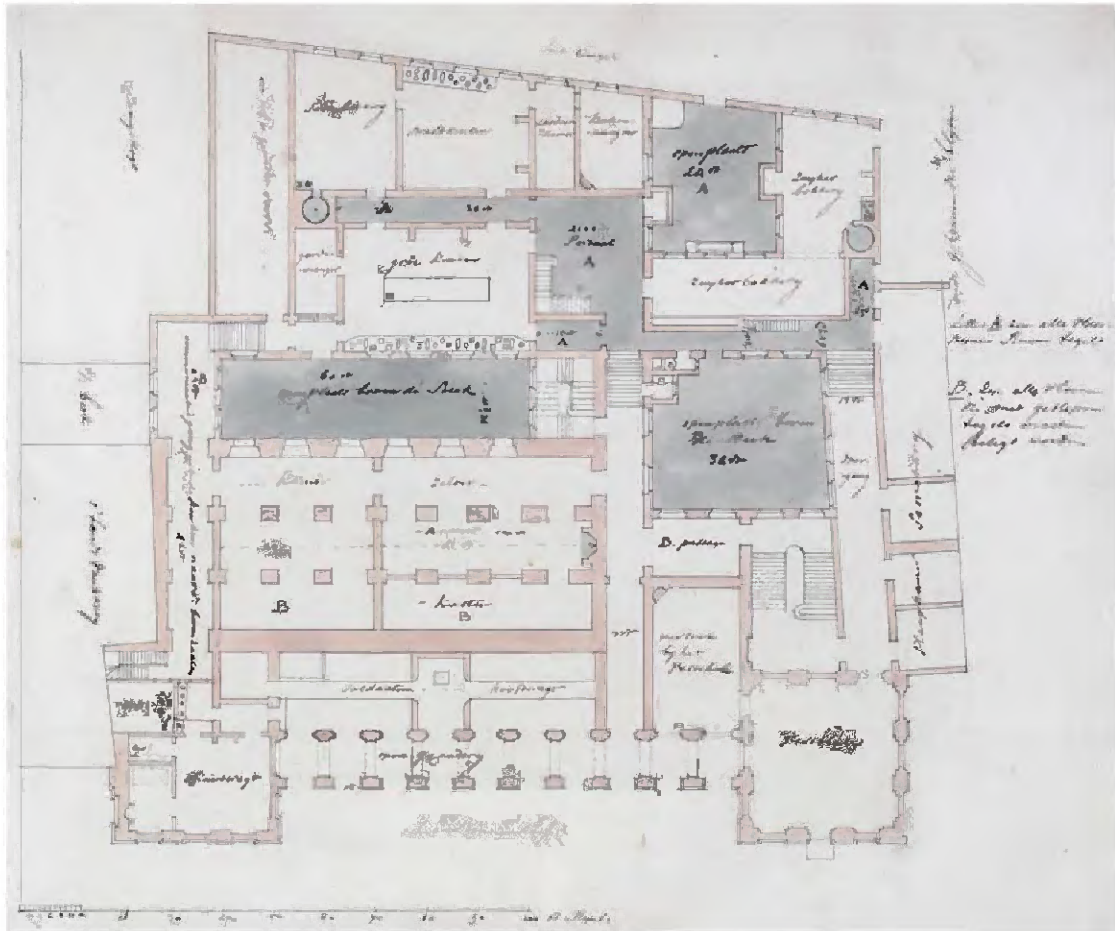
85 Plattegrond van de verandering van het Nieuw Stadhouderskwartier, met beneden het representatieve deel en boven de Dienstvleugel. Het noorden is onder. (Herkomst: NA)

86 Dien- en de opstand van de voorgevel met ingeschreven voormaten voor de hoogten. (Herkomst: NA)

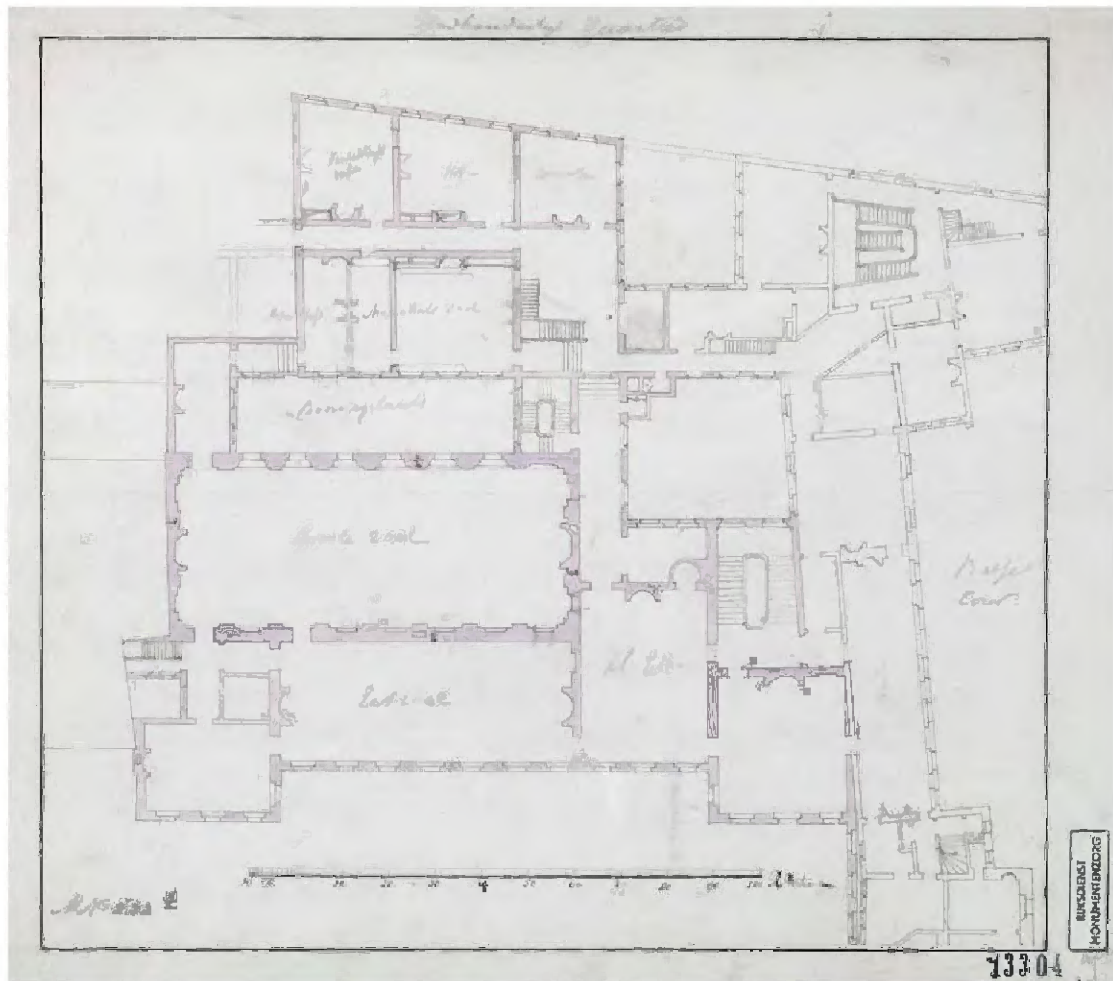
87 Dwarsdoorsnede met in het midden het representatieve deel en rechts, zonder tussenverbinding over de Beek, de tweelaagse Dienstvleugel. Links het aanzicht van de geplande Hoofdwacht. (Herkomst: NA)

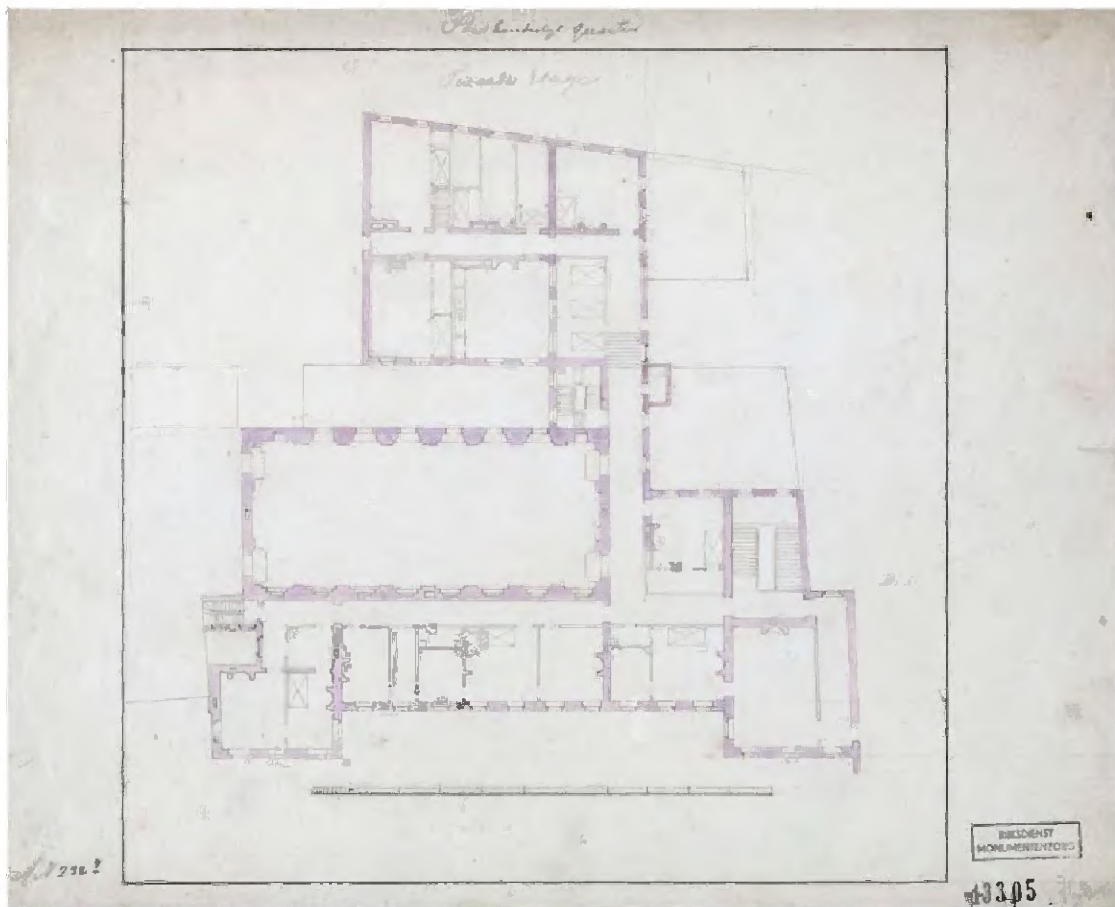
88 Plattegrond van het souterrain uit 1770 met rechtsoven geschreven 'oude gebouwen die blijven' en geheel linksboven 'aangekocht'. Hier zou in 1789 de uitbreiding van de keuken komen. Het staarden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1470)

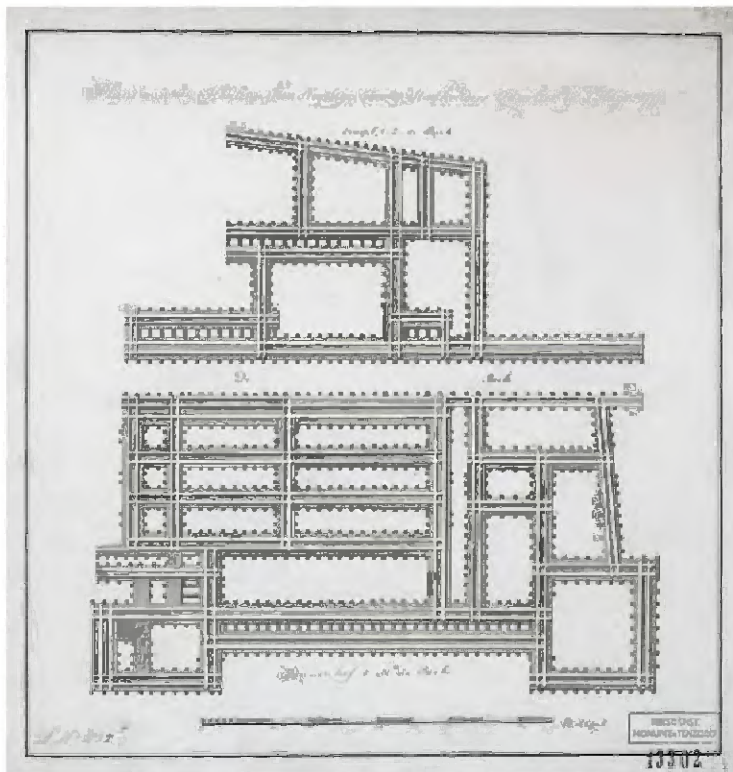
89 Plattegrond van het souterrain (vermoedelijk uit 1777) met links de uitbreiding op het aangekochte terrein waar zich de keuken en het hoenderhok bevinden. Boven in het midden de 'Braad-keuken' en de 'Grote keuken'. De gang hiertussen is nog steeds een structurerend element in de binnensteugel. Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 232-2, AT-0020)

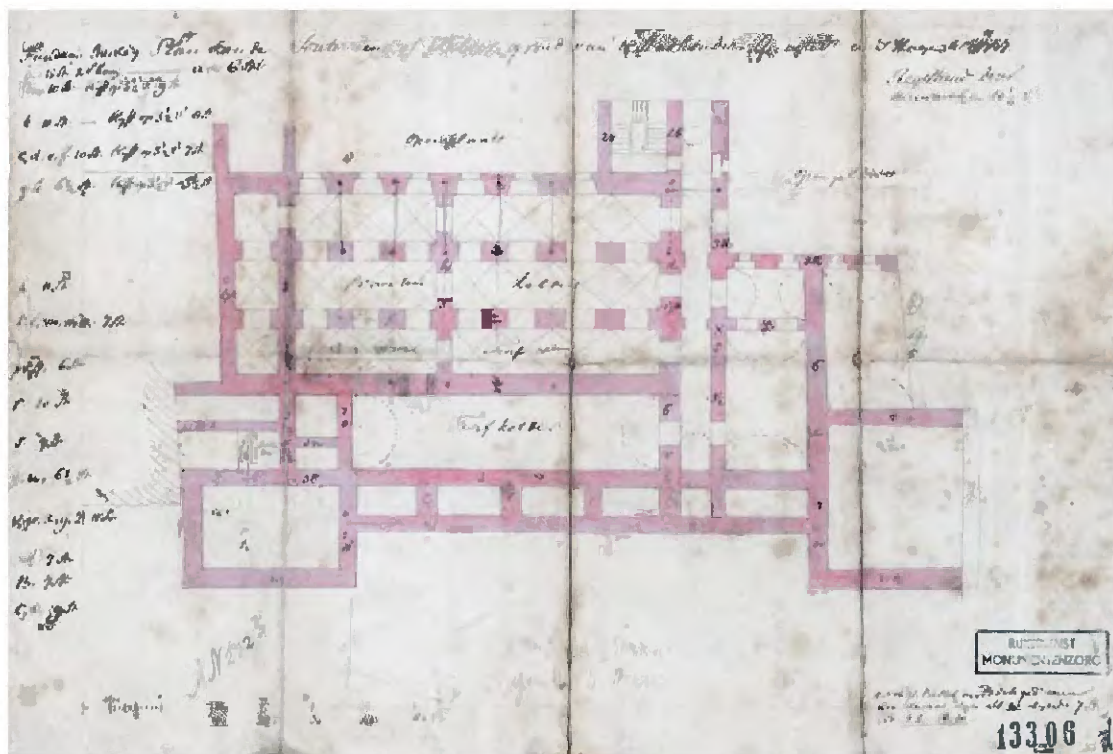
90 Plattegrond van de eerste verdieping uit 1877 met een kamer links boven de grote zaal. Rechts is nog de 'lange kamer' te zien (tussen het oude Stadhouders Hof en het Hof van Albemarle). In het dienstdeel zijn de schouwen tegen de middengang geplaatst, waar nu de schouwen in de tussenmuren staan (A.01.0.18-20). Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE, afb. n° 232-3, AT-0021)

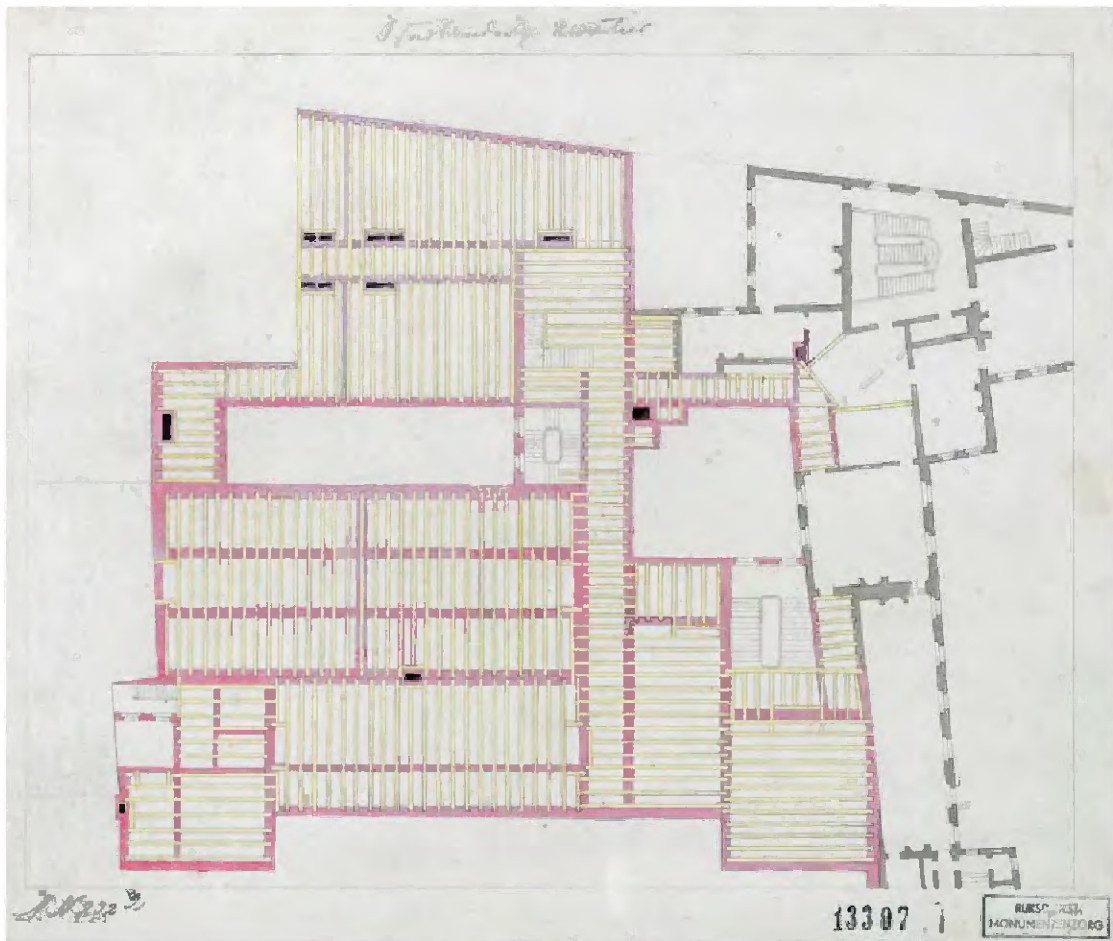
91 Plattegrond met de tweede versterking uit 1777. Het noorden is onder. (Herkomen: Beeldbank RCE; inv. nr. 232-4_AT-0022)

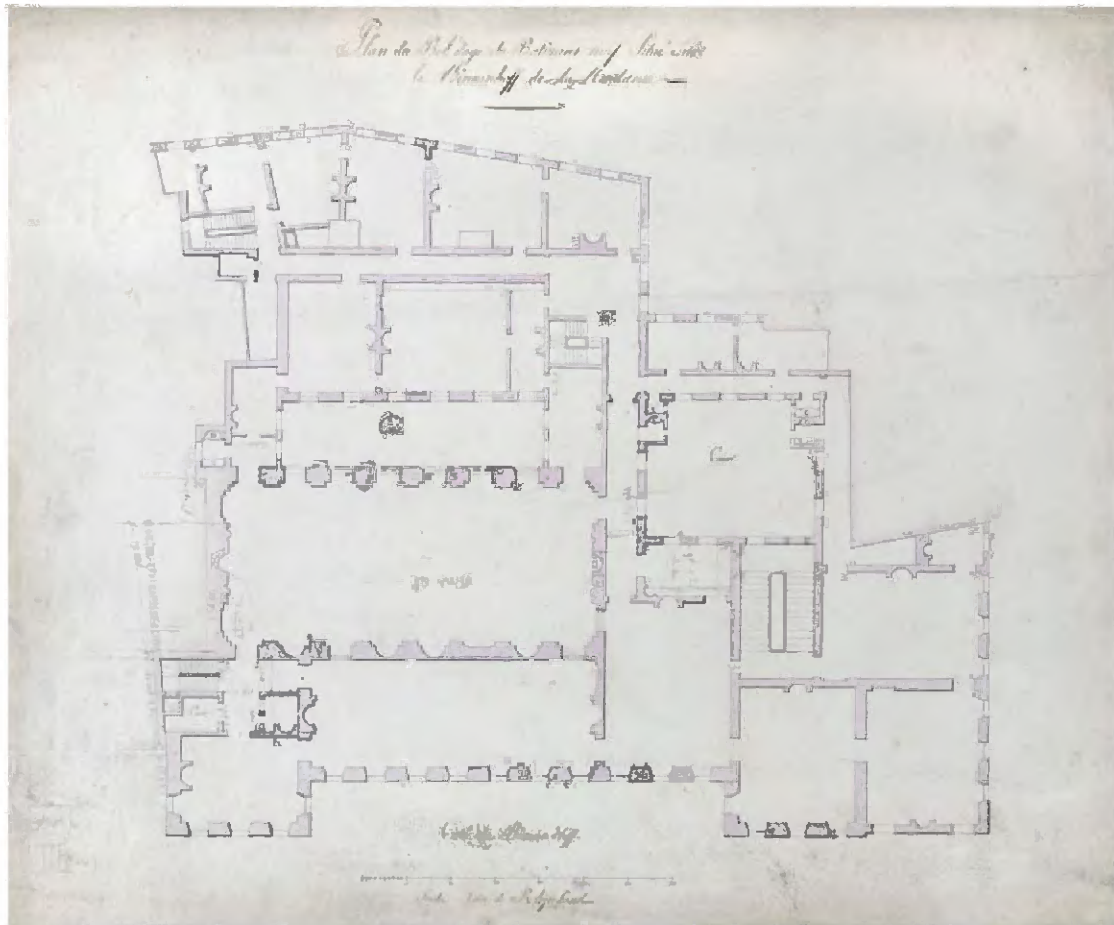
92 Plattegrond van de fundeering van het Nieuw Stadhouderskwartier met beneden het representatieve deel en boven de Dienstvleugel. Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 232-5, AT-0023)

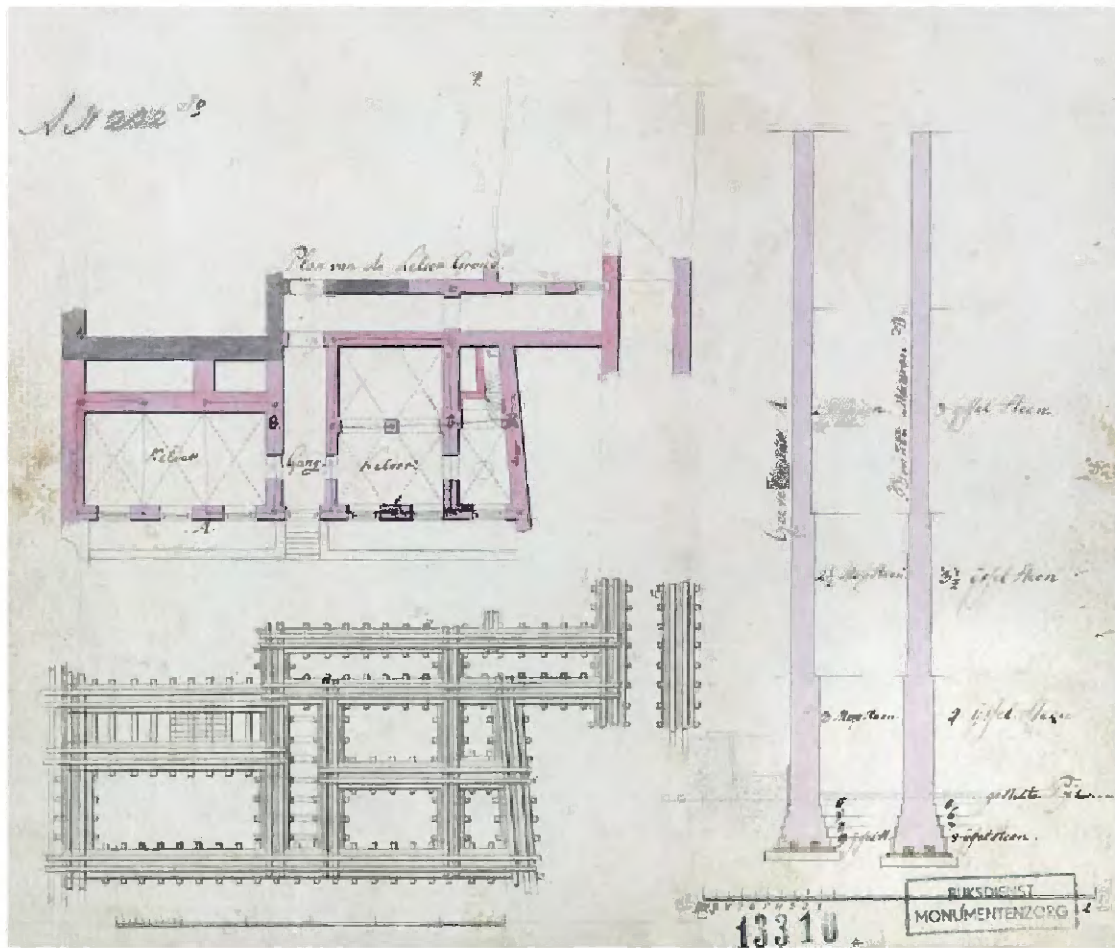
93 Plattegrond van het souterrain van het representatieve deel met ingeschreven maten van muurdikten. Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 232-7, AT-0025)

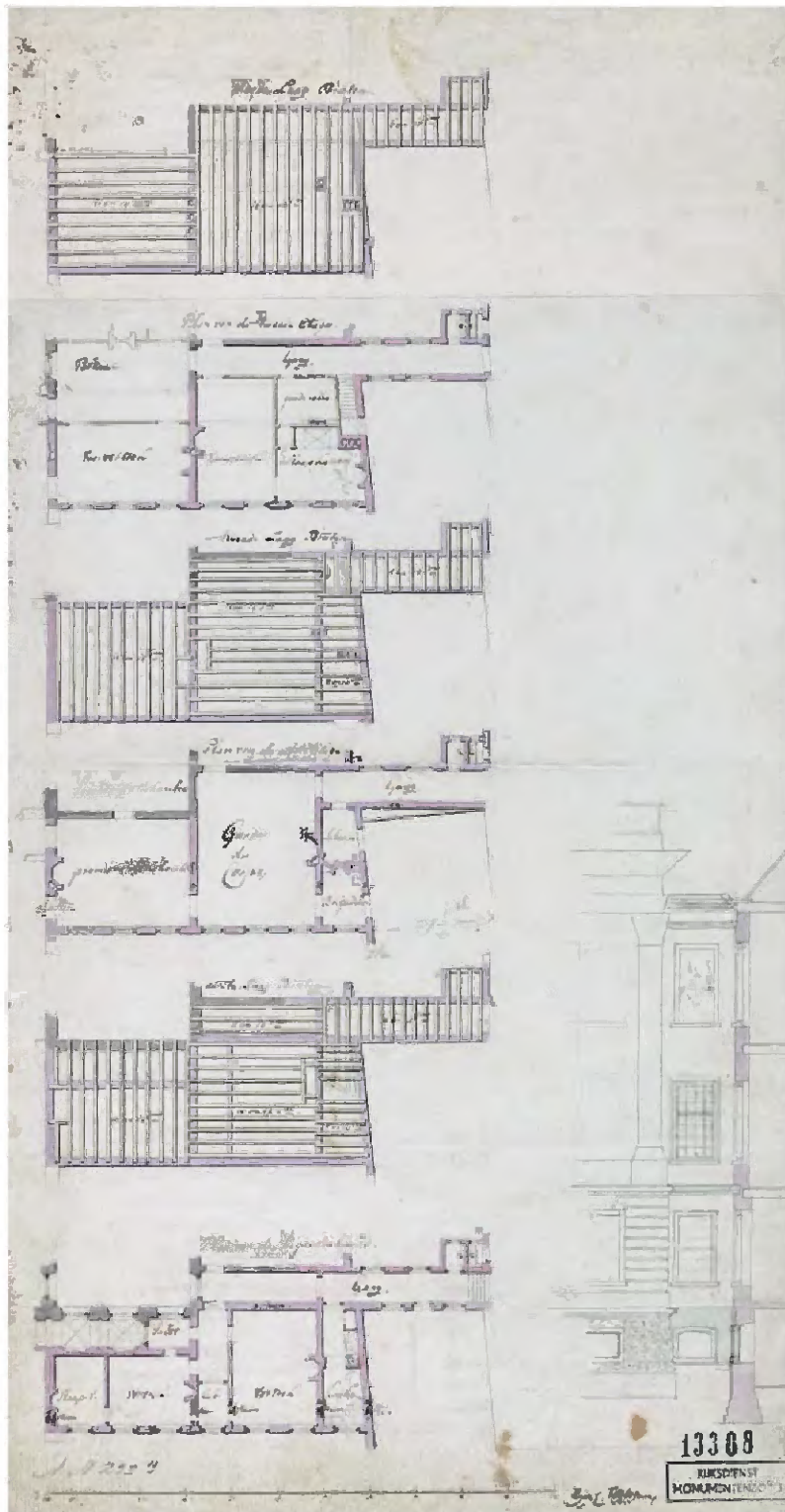
94 Plattegrond van de balklagen van de vloer van de eerste verdieping. Rechts in grijs het deel van het Hof van Albemarle en de verbindende 'lange kamer'. (Het noorden is onder). (Herkomst: Beeldbank RGS, nr. 13307-A1-007)

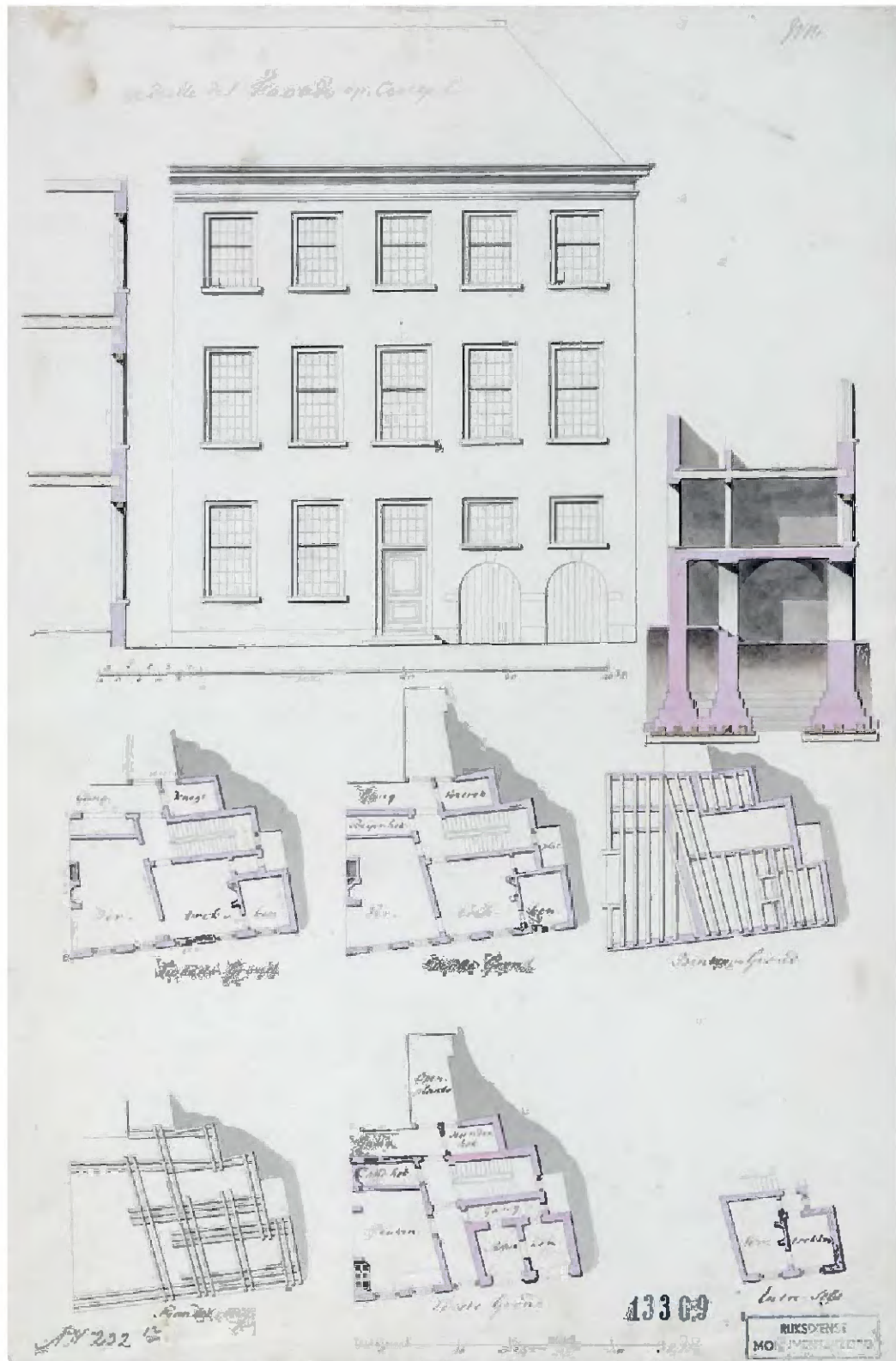
95 Plattegrond van de eerste verdieping in zijn gerealiseerde toestand, vermoedelijk van kort na 1789 met de keukenuitbreiding linksboven, het kabinet rechts over de Beek (met aansluitend het kleine trappenhuis daar en rechts het appartement van de stadhouder (be- etage). In het dienstdeel zijn de schouwen niet meer tegen de middengang geplaatst, maar in de tussenruimte, zoals nu nog het geval is. Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE, inv. nr. VE-1428)

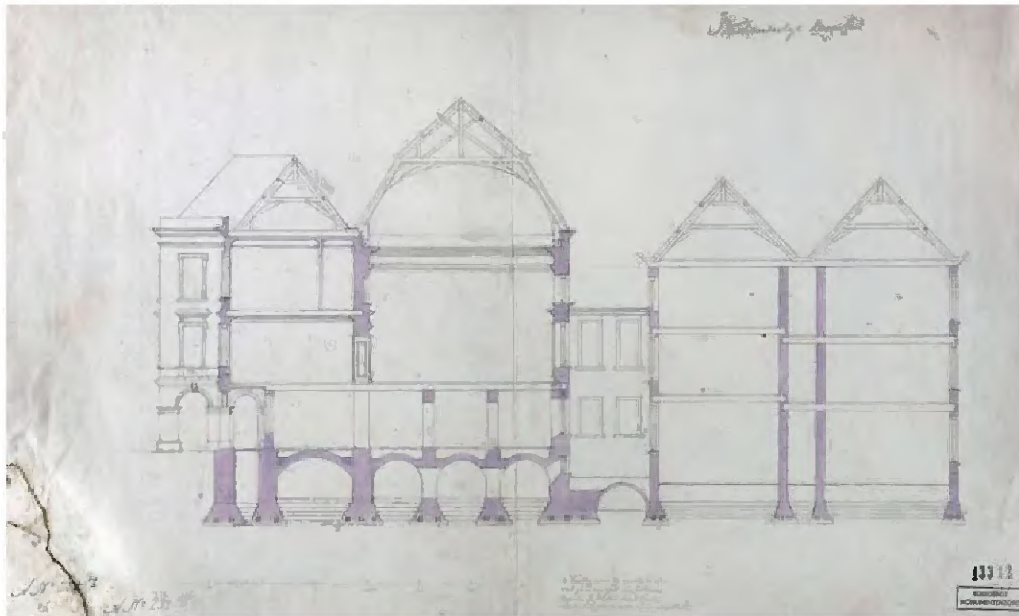
96 Plattegrond van de fundering (onder) en van het souterain van het appartement van de stadhouder. Het noorden is links. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 232-10, AT-0028)

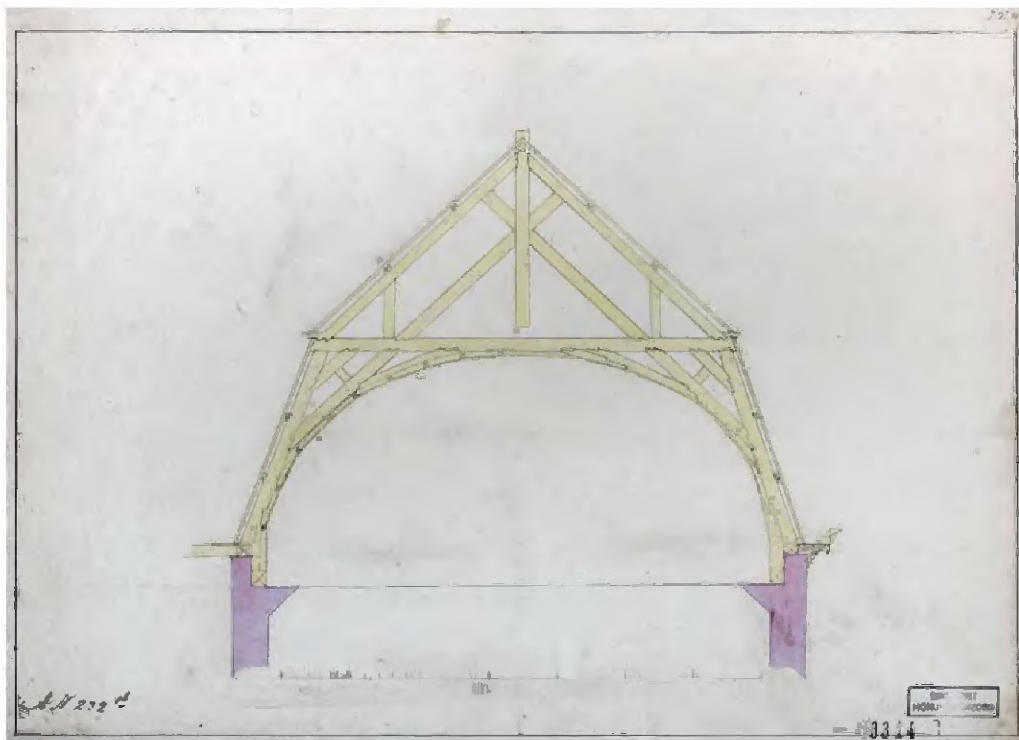
97 Plattegrond van de begane grond, eerste en tweede verdieping met bijbehorende balklagen van het appartement van de stadhouder. Goed zichtbaar is dat het appartement rechts een gang heeft naar het toilet boven de Beek. Het noorden is links. (Herkomst: Beeldbank ROK, inv. nr. 202-11-A-0029)

98 Plattegrond, vermoedelijk uit 1789, van de keukenuitbouw met begane grond, eerste en tweede verdieping. De hokken op de begane grond hebben aan de zijde van Hofsingel een randboogopening. Het noorden is boven. (Herkomst: Beeldbank RCE; fhw. nr. 232-13, AT-0030)

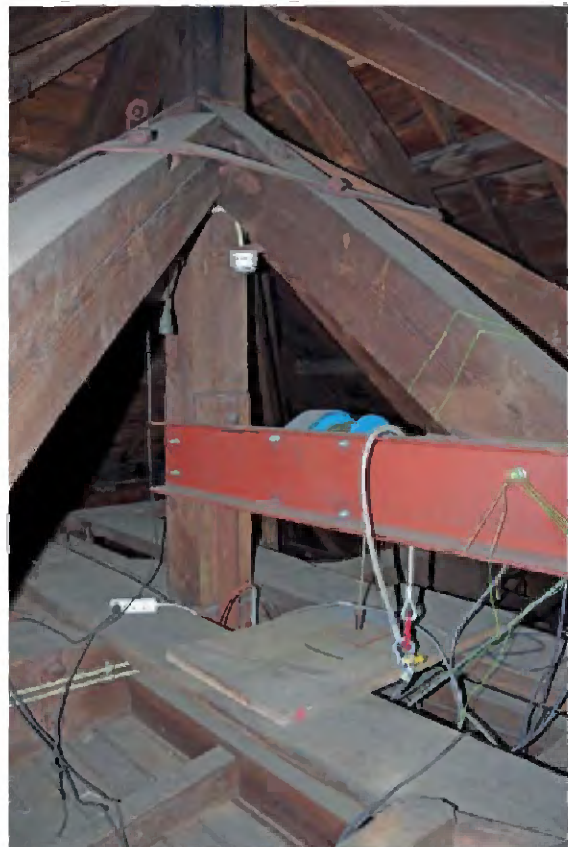
99 Dwarsdoorsnede van links het representatieve deel en rechts - nu met tussenverbinding over de Beek - de Dienstvleugel van drie bouwlagen met centrale middengang. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 14, AT-0032)

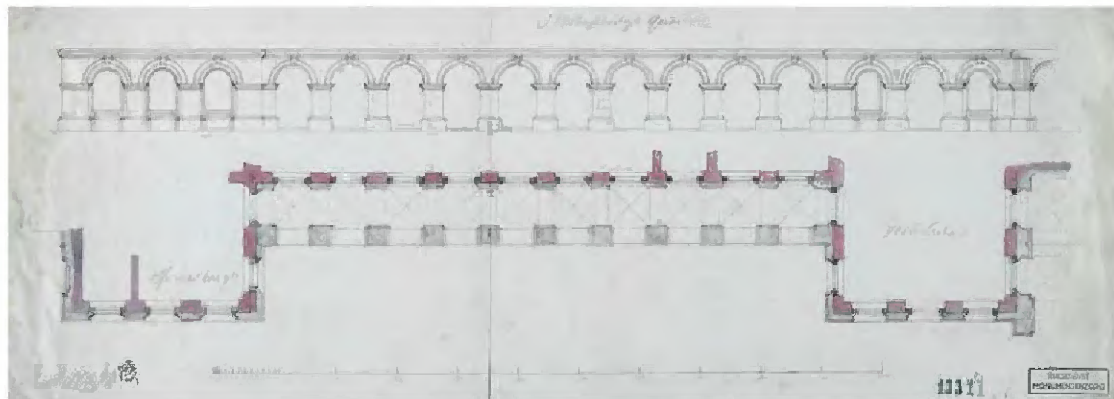
100 Dwarsdoorsnede van de kapconstructie over de balzaal. De constructie is te zien als een jukkenkap met gordingen en een bovensegment in de vorm van (omgekeerde) V-vorm met korte standvinken en in het midden een hangende makeelaar die ook benut wordt ter versterking van de lange dwarsschoren. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 232-10, AT-0034)

101 Deel van de kapconstructie met horizontaal de jukdekbalk en links bij het dakbeschot het jukbeen, overgaand in de omgekeerde V-vorm. Aan de kant van constructie van het tongwelf de lange schuur die halfhouts in de jukdekbalk is bevestigd en later met ijzer versterkt.

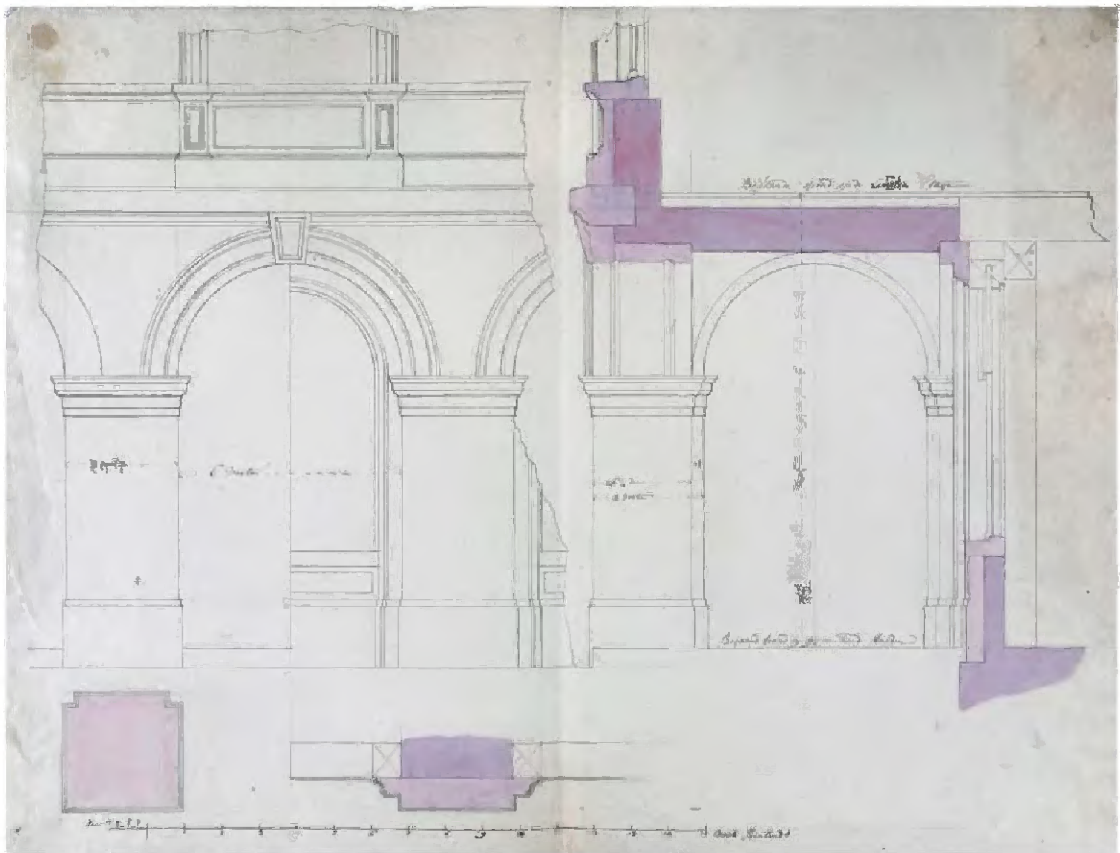
102 Deel van de kapconstructie met in het midden de hangende makelaar waarop lange schoren uitkomen. In dit geval een aantal, omdat ook die van de halfspanten van het dak schild van de korte kant hierop afschoren. De rood geverfde stalen balk is een latere toevoeging.

103 Tekening van de opstand en de plattegrond van de galerij aan het Binnenhof. Het noorden is onder. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv.nr. 232-17, AT-0035)

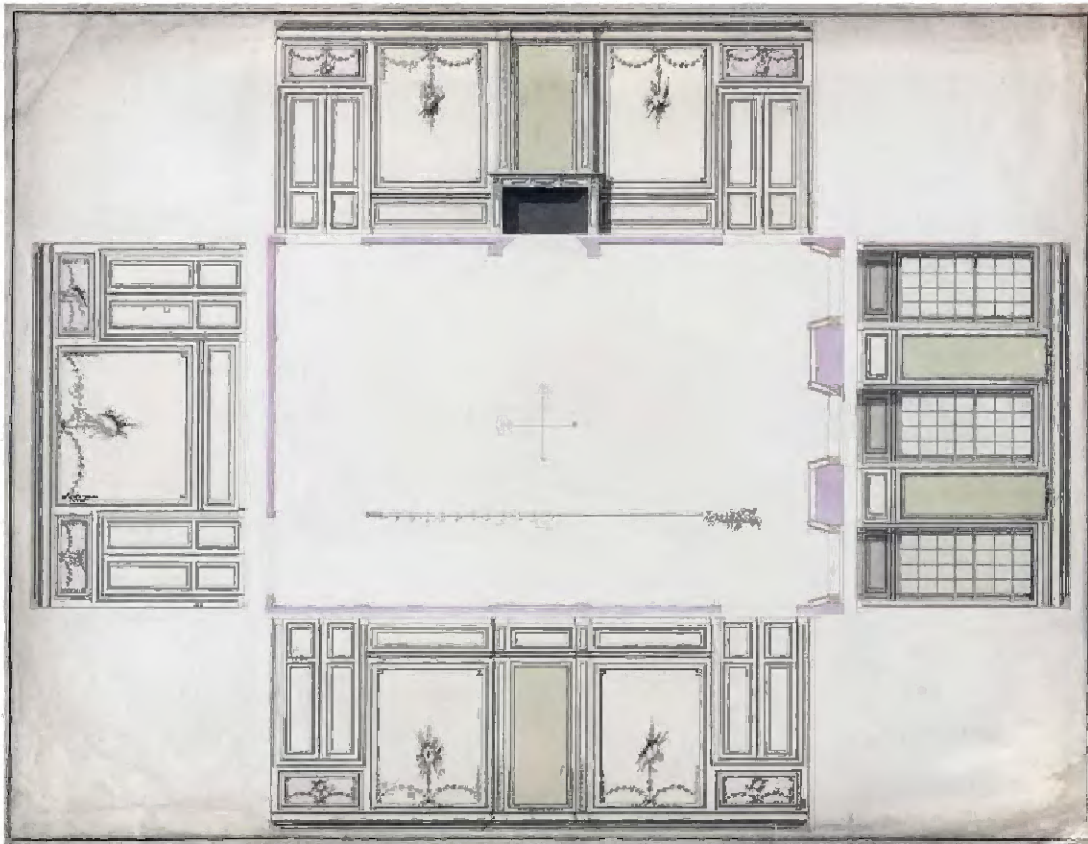
104 Deel van de gevel van de begane grond van de galerij met horizontale en verticale dwarsdoorsnede. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 18, AT-0036)

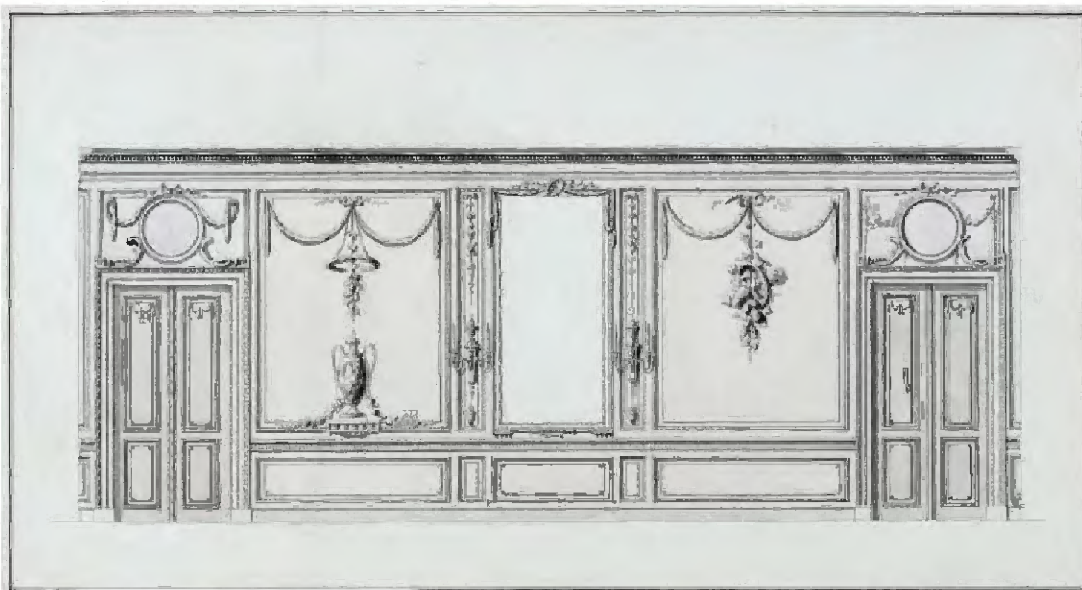
106 Detail van de galerij met ingeschreven voetmaten. (Herkomt: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1428)

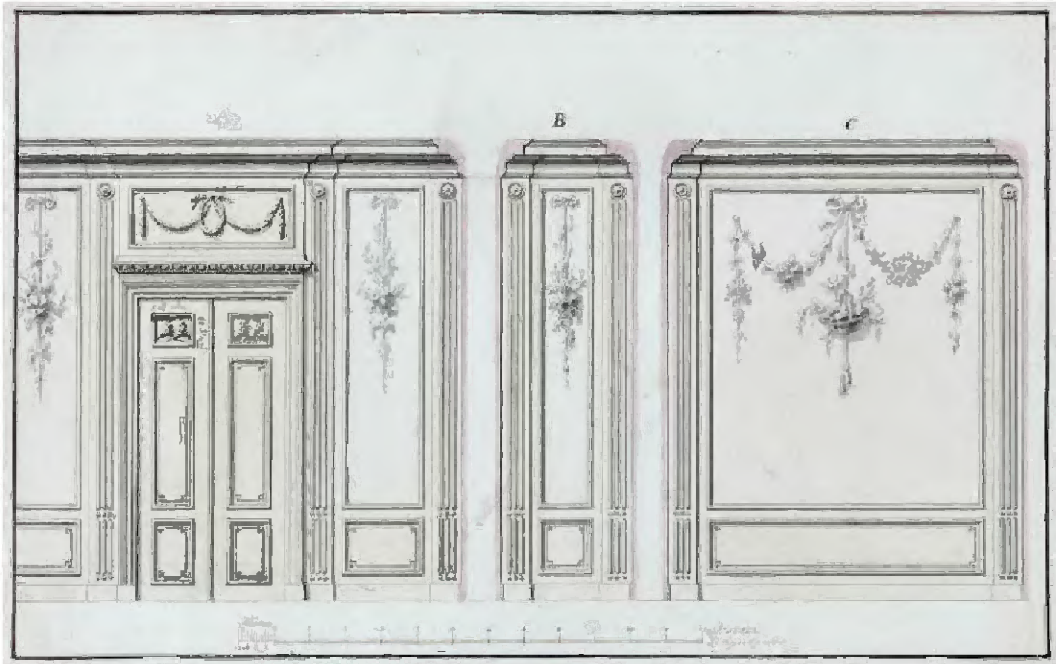
106 Detail van een van de omlijste vensters op de eerste verdieping. (Herkomt: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1410)

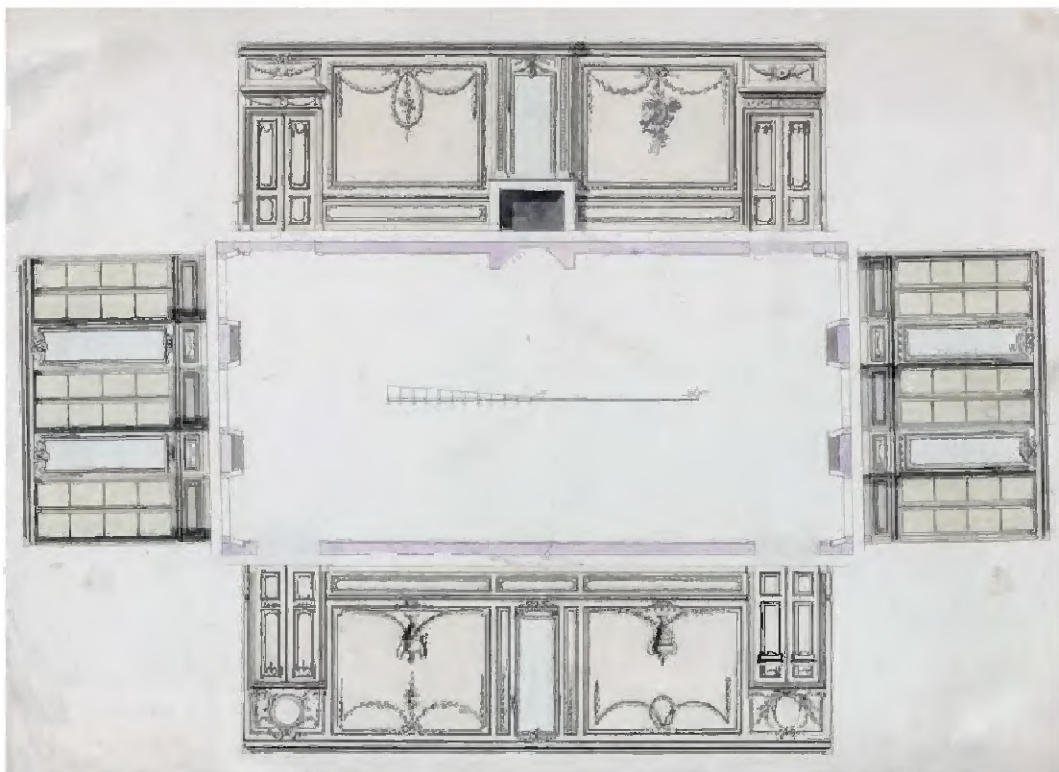
107 Uitgeslagen plattegrond met aanzichten van de wanden van de ~~voedsel~~ eetzaal, de kleine eetzaal, de koffiekamer (A.01.0.03). (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1411)

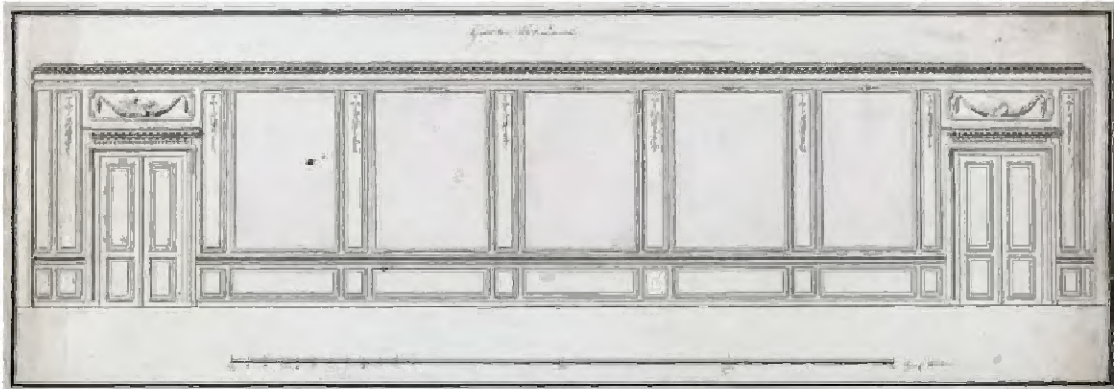
108 Wandaanzicht van een vertrek in het Nieuw Stadhoudersklooster rond 1770-1772. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1412)

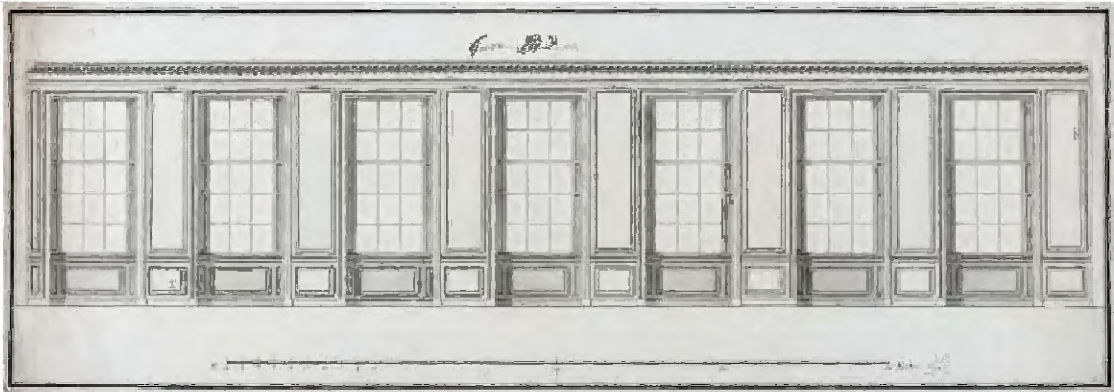
109 Wandaanzicht van een vertrek in het Nieuw Stadhoudersk Kwartier rond 1778-1779. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1413)

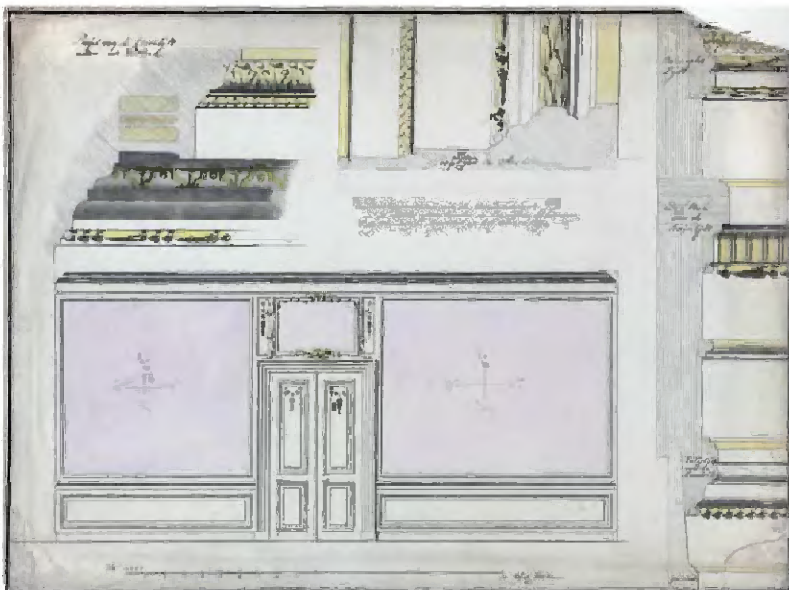
110 Uitgeslagen plattegrond met aanzichten van de wanden van waarschijnlijk de dagelijkse eetzaal, nu de antichambre van de Raad van State (R.01.04). (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1414)

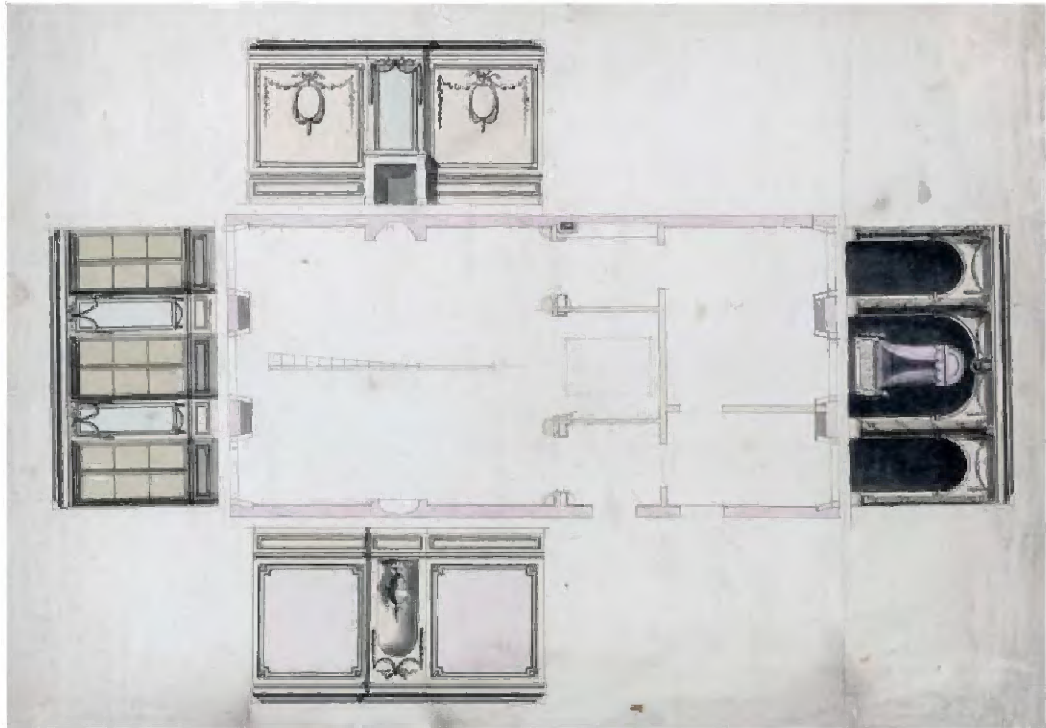
111 Wand van de grote eetzaal aan de zijde van de balzaal (A.01.0.04) (Herkomst: Beeldbank RCE; Tekening VE-1415)

112 Wand van de grote eetzaal aan de zijde van het Binnenhof (A.01.0.04) (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1416)

113 Wand en deels van een van de wanden van de tweede (later derde) antichambre. (Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. VE-1417)

114 Uitgeslagen plattegrond van de slaapkamer, de huidige Stadhouderskamer (A.01.0.05)
(Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 16.14.19)

115 Aanzicht van de representatieve gevel van het Nieuw Stadhouderskwartier. Foto uit 1938.
(Herkomst: Beeldbank RCE; inv. nr. 413.759)

3.10 Bouw van de Nieuwe Vleugel

Op 25 februari 1777 waren de plannen zodanig gevorderd dat er een eerste aanbesteding kon worden gehouden. De eindverantwoording van de bouw lag bij de controleur-generaal der fortificatiën van Holland, Cornelis J. van der Graeff (1734-1812), de dagelijkse leiding bij de architect Friedrich Ludwig Gunckel en de controleur der Domeinen, Govert van der Linden, met assistentie van Johan van Westenhout (ca. 1754-1823). Op 4 juni 1777 volgde de aanbesteding van het timmer-, metsel-, steenhouwers-, loodgieters- en verfwerk. Uit eind 1781 dateert een betaling aan beeldhouwer François Hoffert voor de modellen van de trofeeën aan de façade. Hij zou ook de decoratie van de balzaal hebben uitgevoerd. De balzaal kreeg gecanneleerde pilasters van de Korinthische orde. In de vier nissen zouden beelden moeten komen van Standvastigheid, Deugd, Vriendschap en Hoop. Het is onduidelijk of deze beelden ook werkelijk zijn geplaatst.

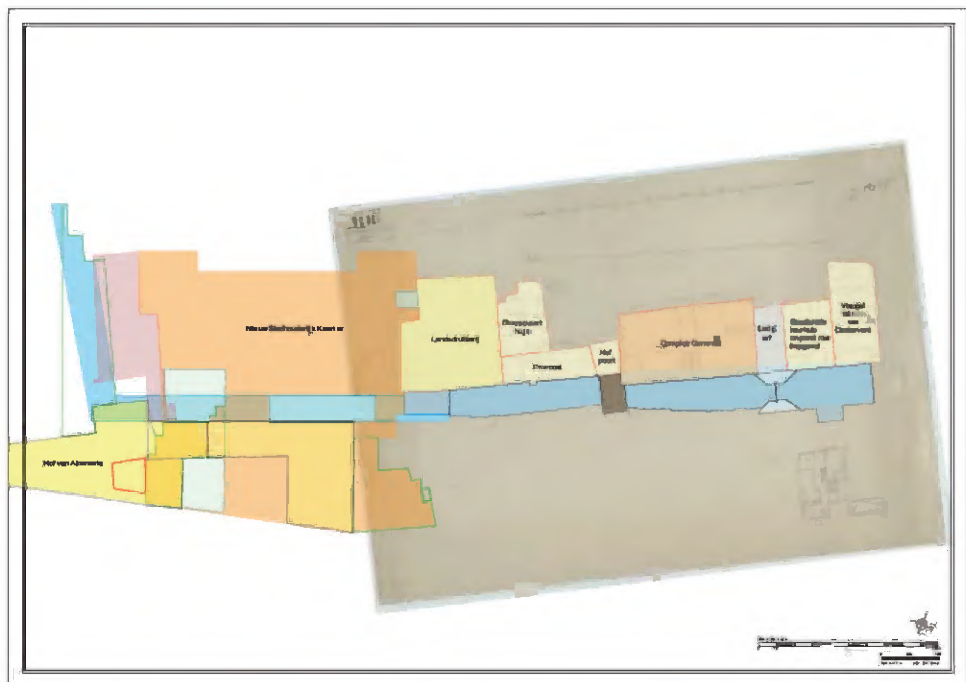
Kort na het begin van de bouw werd nog een cluster van drie huisjes aan de Hofsingel aangekocht, ten oosten van het Dienstgebouw. Deze huisjes zouden, voorzien van een nieuwe gezamenlijke voorgevel en dito kap, in 1789 alsnog aan het complex worden toegevoegd.

In 1789 moesten *'de beide eetzaalen en de kabinetten naast de groote danszaal en achter de groote eetzaal (...) nog bevloerd, geplafoneerd, gestucadoord, geverfd en verguld'* worden. [...] voor de Groote en kleine eetzaalen moesten worden vervaardigd *de nodige stellen 'Glasgordijnen, van zijdamast, met gefestonneerde rabatten, gros-du-tour-voeringen en tuschengordijnen, alles versierd met galon, franjes en kwasten'*. Het kabinet achter de grote eetzaal moest worden behangen *'met geborduurd Satijn, met celadonbanden'* terwijl de gordijnen en de bekleding van de stoelen *'en meer van dezelfde stof zou wezen'*. De decoratie van het kabinet op de verdieping van het westelijke avant-corps (Stadhouderkamer) is uitgevoerd door de firma Platt Le Febvre et Fils uit Doornik in 1790. Pas in 1792 was het gebouw als zodanig gereed.³⁷

³⁷ Zonnwille-Heyning 1981.

116 Combinatietekening van de situatie vóór 1777 in grijs (afb. 51) met daarop geprojecteerd in bruin een deel van het Oude Stadhouderskwartier (loopt verder noordwaarts door), in geel (deels) het Hof van Albemarle en in oranje het latere Nieuw Stadhouderskwartier. 10.2.e Wob

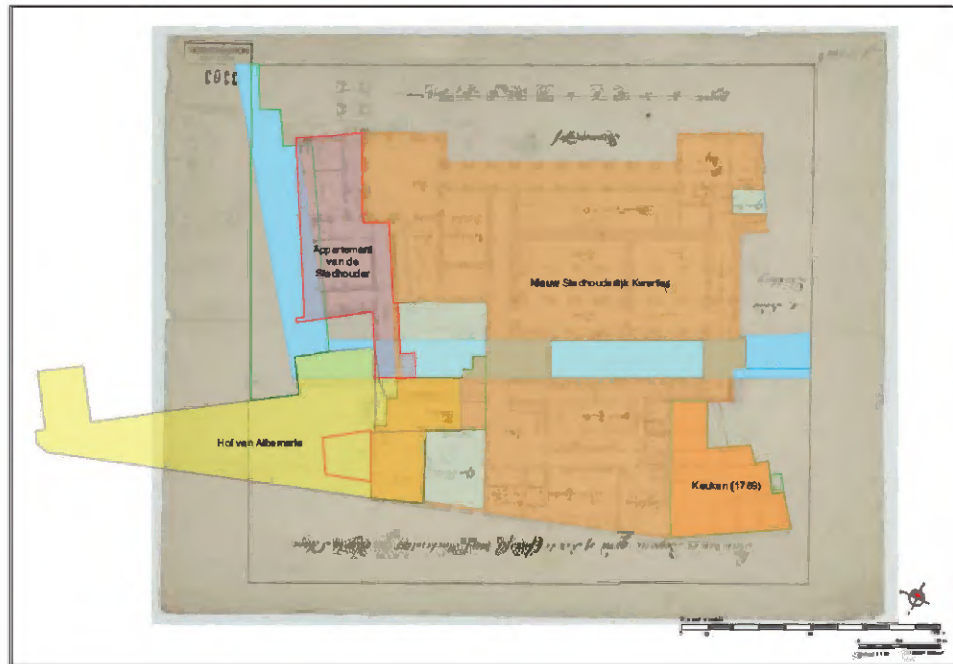
117 Combinatietekening van de situatie kort na 1777 (afb. 72) met rechts (ten noordoosten) naast de Landsdrukkerij het deel met het later 'Geamoveerde huls' en rechts (ten noordoosten) naast het Comptoir-Generaal het 'Ledig erf'. 10.2.e Wob

118 Combinatietekening van de begane grond (afb. 89) in combinatie met in bruin een deel van het Oude Stadhoudelijk Kwartier (loopt verder noordwaarts door) en in geel het Hof van Albemarle (afb. 76). Goed zichtbaar is de tuin in het dienstdeel van het Hof van Albemarle midden aan de onderzijde. 10.2.e Wob

119 Combinatietekening van de begane grond (afb. 89) in combinatie met de begane grond van het appartement van de stadhouder (afb. 97) en de begane grond van het Hof van Albemarle, waaruit blijkt dat het rechter deel van de tuin bebouwd werd met een deel van de Dienstmeugef. Uiterst rechts het in 1789 toegevoegde keukendeel. 10.2.e Wob

120 Combinatietekening van de begane grond (afb. 89) in combinatie met de begane grond van het appartement van de stadhouder (afb. 97). In geel de contour van het Hof van Albemarle en het silhouet van het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier. Links van de ingekorte tuin een deel van het Hof van Albemarle dat tot de Dienstvleugel van het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier ging behoren. 10.2.e Wob

121 Combinatietekening van de eerste verdieping (afb. 95) op basis van de uiteindelijke tekening (afb. 95) in combinatie met de eerste verdieping van het appartement van de stadhouder (afb. 97). 10.2.e Wob

122 Combinatietekening van de tweede verdieping (afb. 91) in combinatie met de tweede verdieping van het appartement van de stadhouder (afb. 97). 10.2.e Wob

3.11 Franse Tijd

De stadhouder heeft niet erg lang van zijn nieuwe onderkomen gebruik kunnen maken. Na de intocht van de Fransen vluchtte stadhouder Willem V op 18 januari 1795 naar Engeland om daar in ballingschap te gaan. De dag daarna, 19 januari 1795, wordt beschouwd als de begindatum van de Bataafse Republiek.³⁸ Vanaf de installatie van de Nationale Vergadering in april 1796 werd de balzaal van het NSK de vergaderzaal. Waarschijnlijk werd ook het kabinet van Willem V in gebruik genomen door de nieuwe volksvertegenwoordiging.

In 1806 volgde de instelling van het Koninkrijk Holland met Lodewijk Napoleon (1778-1846) als koning. In dat kader werden op 23 juni 1806 alle nationale gebouwen verheven tot Koninklijke gebouwen. De nieuwe Koning Lodewijk Napoleon gebruikte korte tijd het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier. De voormalige balzaal, later vergaderzaal, werd omgedoopt tot balzaal. Ook ging deze dienst doen als troonzaal. Daartoe was volgens het protocol een meer representatieve toegang noodzakelijk. Hierdoor werd vanaf het tussenbordes van de grote trap een aftakking gemaakt naar de bel-etage. Op deze wijze realiseerde men een rechtstreekse entree in de as van de troonzaal.³⁹

Lang heeft deze functie als troonzaal niet bestaan. Al in 1808 nam Lodewijk Napo-

³⁸ Er heeft geen officiële proclamatie plaatsgevonden.

³⁹ Franken & Van der Heijden 2019.

leon zijn intrek in het stadhuis van Amsterdam, dat sindsdien het Paleis op de Dam heet. Op 11 mei 1808 luidde het koninklijk besluit ‘*alle onnodige sieraden uit het paleis weg te nemen*’.⁴⁰ Onder de ‘*onnodige sieraden*’ worden verstaan alle spiegels, marmeren schoorsteenmantels, geschilderde doeken, ornamenten, boiserieën, deuren, blinden en behangsels. Deze interieuronderdelen worden deels gebruikt bij de inrichting van het Paleis op de Dam in Amsterdam en deels opgeslagen in gebouwen van de VOC te Amsterdam. Vast staat dat één schoorsteenmantel uit het Binnenhof een plek in het Paleis op de Dam kreeg.⁴¹

Het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier werd door Lodewijk Napoleon bestemd tot een instituut voor militaire kwekelingen, een cadettenschool. De balzaal kreeg de functie van eetzaal voor de cadetten. Nadat Nederland in 1810 bij het Franse keizerrijk werd ingelijfd en Lodewijk Napoleon door zijn broer Lodewijk Bonaparte uit zijn functie werd ontheven, ging de oude balzaal dienst doen als militair hospitaal.

3.12 Kader balzaal

De balzaal, ook danszaal genoemd, uitgevoerd in een sobere Lodewijk XVI-stijl, heeft slechts korte tijd als zodanig gediend. Pas in 1792 was het hele gebouw gereed, maar de komst van de Fransen in 1795 noopte de stadhouder tot zijn vlucht naar Engeland. In april 1796 werd daarop de balzaal in gebruik genomen als vergaderzaal van de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek. In de lengte van de zaal heeft men aan de noordzijde oplopende banken getimmerd en een verhoging voor het presidium aan de zuidzijde. Met de installatie van koning Lodewijk Napoleon verviel deze functie. De pas gekroonde koning bestemde de ruimte tot danszaal, die tevens als troonzaal dienst zou gaan doen. Daartoe was een representatieve toegang aan de westelijke kopse zijde nodig. Hiertoe kreeg de hoofdtrap vanaf het tussenbordes een aftakking, die direct toegang gaf tot de troonzaal via een nieuwe gemaakte toegang. Omdat Lodewijk Napoleon in 1808 definitief voor Amsterdam koos, heeft deze ingreep maar korte tijd zijn nut gehad. In 1810 diende de balzaal korte tijd als militair hospitaal. Na de aftocht van de Fransen ging de zaal vanaf 16 oktober 1815 dienen als onderdak voor de Tweede Kamer en bleef tot 1992 als zodanig in functie. Sindsdien staat de zaal bekend als de Oude Zaal.

In zijn oorspronkelijke opzet had de zaal zes vensters aan de zijde van de binnenplaats. Deze vensterstrook werd aan beide kanten geflankeerd door een travee met daarin een deur. De in totaal acht traveeën vertaalden zich aan de andere lange zijde (de noordzijde) in eveneens een deur in beide uiterste traveeën. Daartussen bevond zich (vanaf het oosten gezien) een nis, een deur, twee nissen en een ‘halfnis’ (schijndeur?) en nog een nis. Aan de oostelijke kopgevel bevond zich oorspronkelijk geen deur, omdat de zaal op die plaats direct grensde aan de Landsdrukkerij. Het is overigens wel goed mogelijk dat er vanwege de symmetrie van de zaal schijndeuren zijn geweest ter weerszijden van de schouw. Een ontwerptekening uit 1777 (afb. 87) lijkt dit wel te suggereren, maar of dit ontwerp is uitgevoerd, is onbekend.

⁴⁰ Beauf, het Nieuw Stadhoudelijk Kwartier

⁴¹ Rosa de Carvalho-Roos 1996, 36.

Aan de westelijke kopgevel bevonden zich twee deuren ter weerszijden van een nis. Deze nis, en eenzelfde nis aan de oostzijde, zouden de plaats van beide schouwen kunnen zijn geweest. Het is aan te nemen dat er schouwen hebben gezeten, maar het is onbekend hoe die er precies uit hebben gezien. De westelijke schouw verdween al in 1806 bij de aanleg van de nieuwe representatieve toegang. De decoratie van de oostelijke schouw is vermoedelijk in 1808 gesloopt (en mogelijk meegenomen naar Amsterdam). Van de oostelijke schouw is niets substantieels terug te vinden.⁴² In de zaal zelf kwam de kroon met baldakijn aan de zuidzijde en de voorzitterstafel aan de noordzijde. De zitplaatsen voor de Kamerleden waren aan beide zijden dwars geplaatst.

Wat betreft de balkons is er vanuit te gaan dat deze er al vanaf het begin zaten. Alleen op de tekening van de tweede verdieping uit 1777 zijn ze summier aangegeven en wordt ook niet duidelijk op welke wijze het oostelijke balkon betreden kan worden (afb. 91). Later komt daar vanuit de Landsdrukkerij een toegang tot dit balkon. Na het vertrek van de Fransen vonden in 1818 enige aanpassingen plaats in het complex onder leiding van A.J. Noordendorp (1780-1833). Mogelijk is toen ook al de eerste verbinding gemaakt tussen de vergaderzaal en de Landsdrukkerij in de vorm van de 'Franse Gang', onderdeel van een route 'buitenom' naar de oostelijke publieke tribune.⁴³ Deze verbinding was er in elk geval omstreeks 1850, toen ook de noordelijke beuk van de Landsdrukkerij op de begane grond een indeling had gekregen. Er was tevens op de begane grond een doorgang tot stand gekomen tussen de Landsdrukkerij en het NSK.⁴⁴ Noordendorp was ook verantwoordelijk voor de plaatsing van een nieuwe lantaarn in het midden van het spiegelgewelf en de bijhorende aanpassingen aan de kapconstructie.

Het is waarschijnlijk dat de vloer van de zaal in het begin van de negentiende eeuw ongewijzigd is gebleven. In een ontwerptekening van Johannes Craner uit 1853 is een vlakke vloer te zien (afb. 127b). Ook is de vorm van het (westelijke) balkon goed zichtbaar. Opmerkelijk is dat hij de in 1806 aangebrachte deur heeft vervangen door een kachelnis met kachel (ook in de naastgelegen rookkamer). Het lijken porseleinen kachels te zijn.⁴⁵ Dit ontwerp is in deze vorm niet uitgevoerd.

Tot de troonrede vanaf 1904 in de Ridderzaal plaats ging vinden, was de balzaal ook in gebruik als troonzaal. Flinkere veranderingen vonden plaats bij de herinrichting van de zaal in 1883. Bij die verbouwing zijn in de kroonlijst van beide lange zijden lichtroosters aangebracht (die bij de laatste restauratie zijn verdwenen). Ook is toen aan beide zijden de oplopende vloer onder de bankjes gemaakt (afb. 127c). Daarnaast paste men de wandgeleding van de noordelijke wand aan met afwisselend een (schijn) deur en een nis en in het midden achter het baldakijn een dubbele nis. Aan de oostzijde kwam vermoedelijk toen ook een loge onder het balkon (die in 1950 werd verwijderd). Dit werd in 1892 gevolgd door het plaatsen van 'bankjes' voor de toen nog honderd Kamerleden en een ministerstafel aan de lange zijde tegenover de troon met baldakijn. Ook boven de ministerstafel was een baldakijn geplaatst. De ministerstafel kreeg een

⁴² Licht destructief onderzoek bij opmanteling zou hier aan te bevelen zijn. Op dit moment bevindt zich ter plaatse van de mogelijke schouw een modern kastje met daarachter een fonteintje.

⁴³ Heijnenbrok & Steenmeijer 2012, 45.

⁴⁴ Heijnenbrok & Steenmeijer 2010, 45.

⁴⁵ Mogelijk een 'Zeister kachel' gemaakt door E.C. Martin die in 1890 de productie van Zeister kachels begon. Maandert Stokroos, *Terra cotta in Nederland*, Amsterdam 1985, 17-18.

vormgeving in (neo-)Lodewijk XVI-stijl en werd geplaatst aan de noordzijde. In die tijd was er nog geen klok in de zaal. Pas in 1909 is er sprake van een klok en wordt veel gebruik gemaakt van de loge onder het balkon aan de oostzijde.

Bij de verbouwing van het Tweede Kamercomplex rond 1922 zijn in het spiegelplafond van de zaal de nog bestaande oculi aangebracht en ook werd de troon weer naar de zuidwand overgebracht (wat opmerkelijk is, omdat de troonrede sinds 1905 in de Ridderzaal plaatsvond en hier nog enkel symbolisch dienst deed).

De volgende verandering was de restauratie van de zaal in 1950-1951, waarbij de meest naar het midden van de zaal gelegen deuren in de noordwand werden vervangen door nissen en tevens de balkons vergroot. De klok werd verplaatst naar de balustrade van het vergrote balkon. Ook is vermoedelijk toen de troon met baldakijn verwijderd en in aangepaste vorm op het tussenbordes van de hoofdtrap geplaatst. De loge aan de oostzijde verdween en werd vervangen door een scherm. Sindsdien volgden alleen nog kleine wijzigingen.

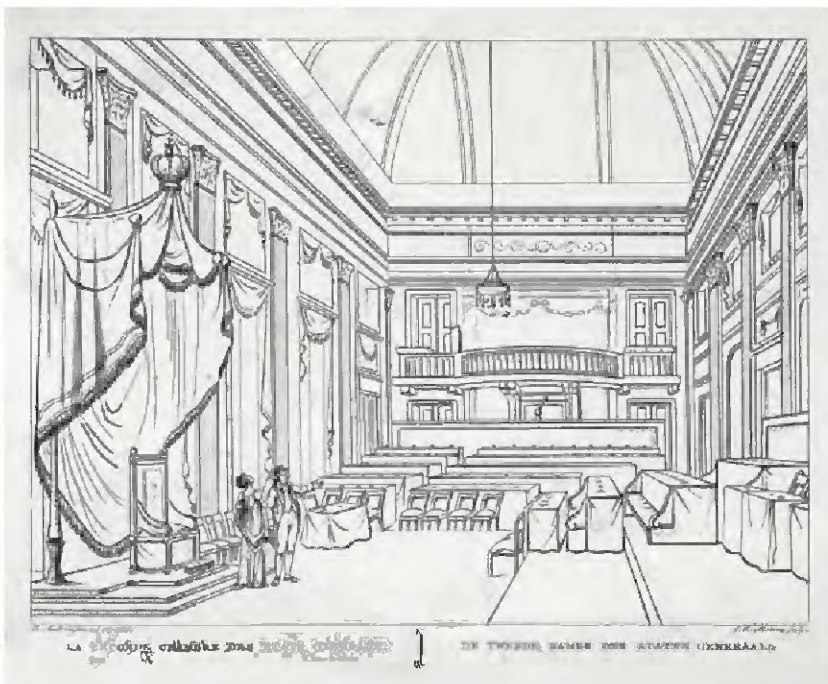
Nadat de zaal zijn functie als vergaderzaal voor de Tweede Kamer had verloren, werd deze in 1995 gerestaureerd, waarbij de zaal zoveel mogelijk in zijn oorspronkelijke toestand is teruggebracht. Daartoe zijn de balkons weer verkleind, de (schijn)deuren in de noordwand weer teruggebracht ter plaatse van de nissen en is de omliggende vloer uit 1883 samen met de bankjes en ander meubilair verwijderd. De restauratie kreeg zijn afsluiting door het aanbrengen van een geschilderde witte marmerimitatie en het aanbrengen van een nieuwe vloerbedekking en lichtarmaturen naar ontwerp kunstenaar Jari van den Dobbelsteen.

123 Anonieme tekening van de balzaal als vergaderzaal in 1796, gezien naar het posten. (Herkomst: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-T-00-3814)

124 De vergaderzaal in 1797, gezien naar het westen, prent gemaakt door G. Kockers. (Herkomst: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-OB-86.685)

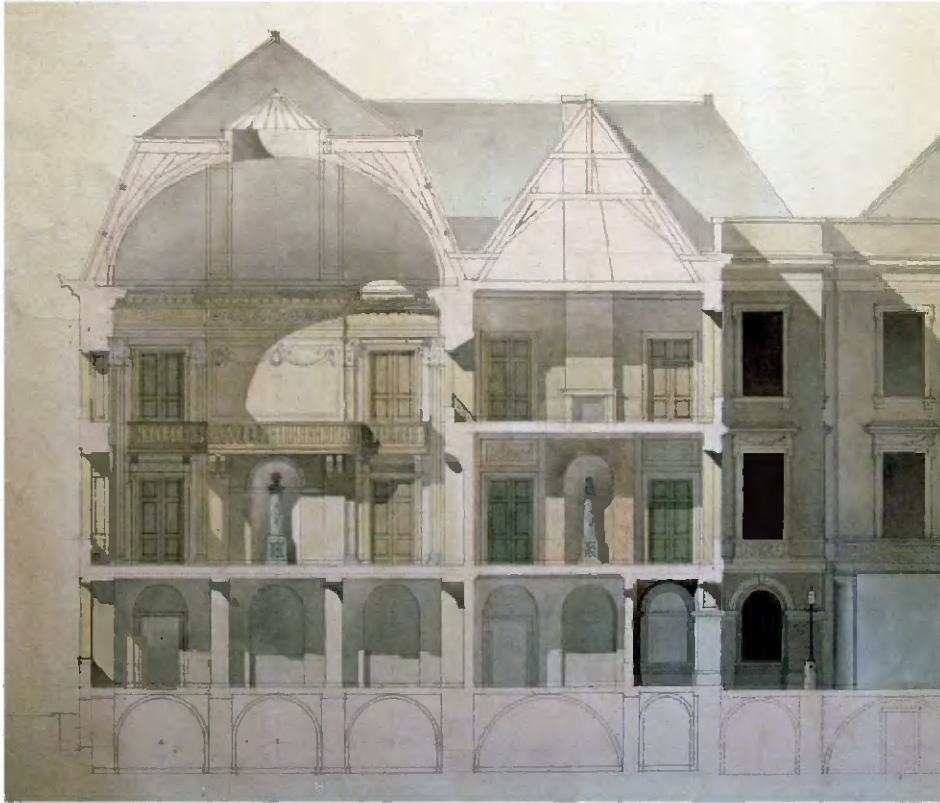
125 De vergaderzaal rond 1820, gezien naar het westen, met de troon tegen het midden van de zuidwand; prent gemaakt door J.E. Marcus. (Herkomst: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-1904-2393)

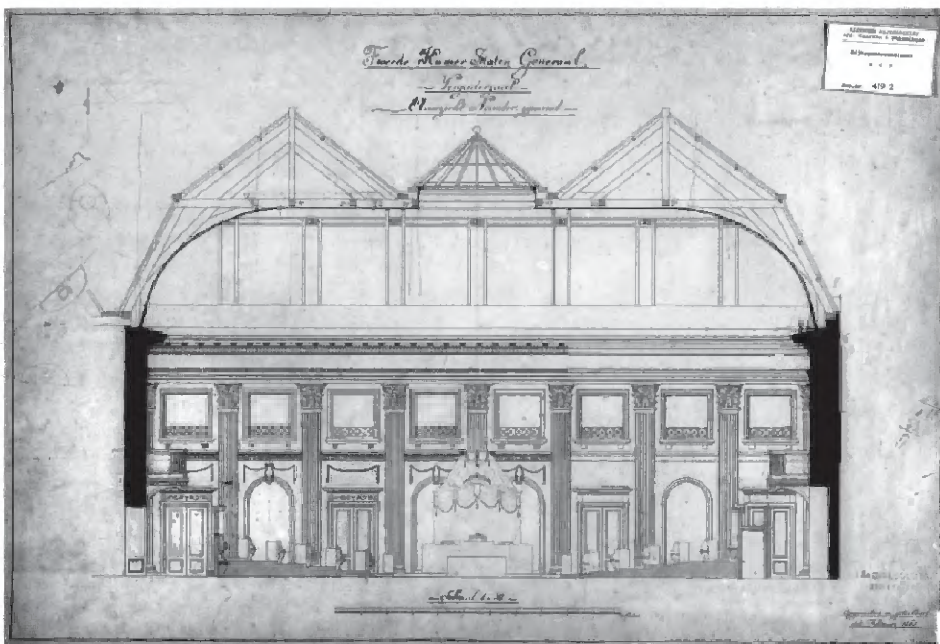
126 De vergaderzaal van de Tweede Kamer in 1861, gezien vanaf de openbare tribune (oostkant) naar het westen. (Herkomst: Beeldbank RCE, inv. nr. RT-2940)

127a Zaal van de Tweede Kamer, gezien naar het oosten, in de situatie rond 1792, getekend in 1879 door Stortenbeker & Heijligers, waarbij opgemerkt moet worden dat de lichtkoepeel in 1792 nog niet aanwezig was. (Herkomst: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-2018-2861)

127b Ontwerptekening Johannes Oranier voor een deel van een nieuw regeringscomplex uit 1853. Links de indeling van de westwand. (Herkomst: Heyenbroek & Steenmeijer 2012, 41)

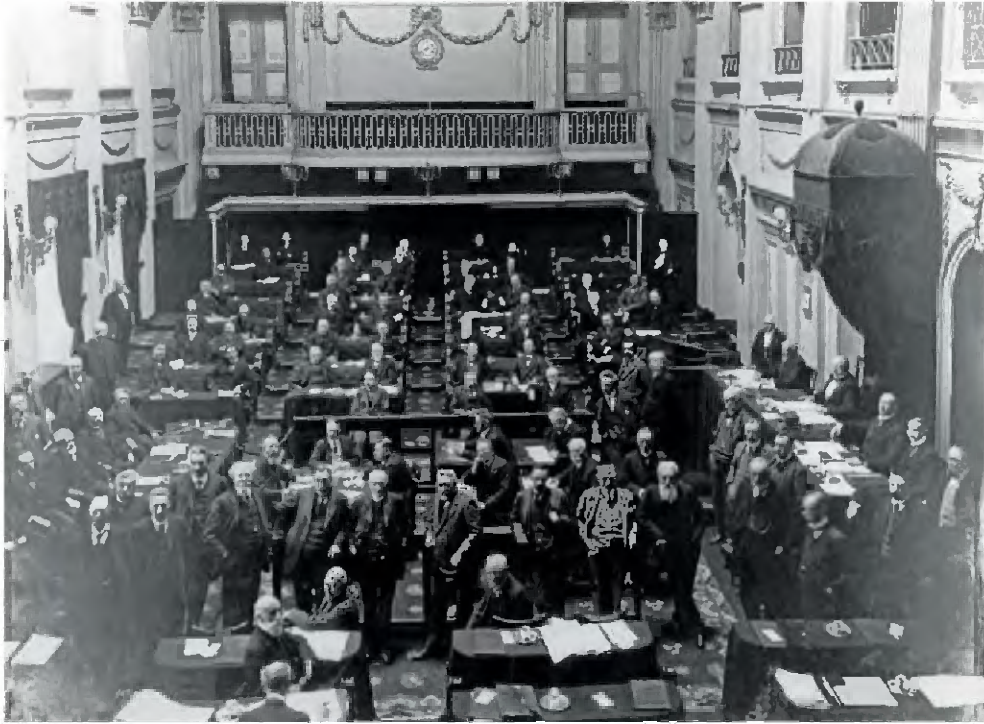
127c Aanzicht naar de noordwand voor de verbouwing van de vergaderzaal van de Tweede Kamer in 1883. (Herkomst: Heyenbroek & Steenmeijer 2012, 91)

128 De vergaderzaal van de Tweede Kamer rond 1890, gezien naar het oosten, nog zonder klok en oculi en met de troon nu aan de noordzijde. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, HGA001009881)

129 De vergaderzaal van de Tweede Kamer op 19 maart 1909, gezien naar het oosten. Voor het eerst is hier de klok zichtbaar. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, HGA001039112)

130 De vergaderzaal van de Tweede Kamer op 8 mei 1914, gezien naar het oosten, (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, HGA001036390)

131 De vergaderzaal van de Tweede Kamer rond 1925, gezien naar het oosten, met een baldakijn boven de voorzittersstoel en de troon aan de zuidzijde. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, HGA001036743)

132 De vergaderzaal van de Tweede Kamer rond 1935, gezien naar het oosten, en zonder baldakijns. (Herkomst: Haags Gemeentearchief, beeldbank, HGA001009882)

133 De vergaderzaal van de Tweede Kamer in 1950, gezien naar het oosten. (Herkomst: Beeldbank RCE, inv. nr. 41.557)